

शिक्षण संक्रमण

पुणे | वर्ष १० वे | अंक १० | एप्रिल २०२२ | मासिक | पृष्ठ संख्या ५२ | किंमत ₹ २५/- |

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

• ————— * विनम्र अभिवादन * ————— •

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

महात्मा जोतिबा फुले

एप्रिल २०२२
शके - १९४३/१९४४

शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

अंतरंगानुक्रम

* सल्लागार मंडळ *
शरद गोसावी
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे
सदस्य
नितिन उपासनी

* संपादक *
डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* कार्यकारी संपादक *
श्री. माणिक बांगर
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* सहायक संपादक *
गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी (प्र.) राज्यमंडळ, पुणे

* संपादक मंडळ *
प्रिया शिंदे
ज्ञानेश बावीकर
डॉ. दिलीप गरुड
सलिल वाघमारे
माधव धायगुडे
डॉ. लतिका भानुशाली

वार्षिक वर्गणी: रु. २५०/-
किरकोळ अंक रु. २५/-

* जागतिक पुस्तक दिन	संजीवनी कुवळेकर	०५
* अजरामर स्वर्गीय स्वरमाधुर्य	प्रा. डॉ. संदिपान जगदाळे	०८
* माझ्या जीवनातील सुवर्णयोग	डॉ. न. म. जोशी	१३
* बौद्धिक संपदेचे अवकाश	दीपक करंजीकर	१८
* बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व-अनिल अवचट	मनीषा गुरव	२६
* मराठी : भाषासमृद्धी उपाययोजना	सतीश पोरे	२८
* शिक्षणाला तंत्रज्ञानाची जोड	संपत गर्जे	३२
* भाषाविकास उपक्रम	सुरेखा कांबळे	३४
* स्क्रीन टाईमचा भस्मासूर	नीलकंठ गाडे	३६
* महिलांचे विविध क्षेत्रांतील योगदान	तारकेश्वरी देशमुख	३९
* असामान्य, प्रेरणादायी कार्यकर्ती	माधुरी सोनवलकर	४२
* Know Your Food	डॉ. प्रज्ञा बोरकर	४४
* Hybrid Teaching	जगदीश कुंभार	४८

* 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटेर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

* "Shikshan Sankraman" monthly is owned by, Maharashtra state Board of Secondary and Higher Secondary Education, Printed & Published by Dr. Ashok Banduji Bhosale, Printed at Delight Printers, 16/A, Shivajinagar, Himalaya Industrial Estate, Pune - 411005, Published at Sr. no.832, Final Plot No. 178 & 179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004.

Editor - Dr. Ashok Banduji Bhosale

लेखन, वाचन, मनन, चिंतन, पठण आणि उपयोजन ही विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रक्रियेतील महत्त्वाची कौशल्ये आहेत. प्रयत्नाने आणि सरावाने ही कौशल्ये विकसित करता येतात. या कौशल्यांचे मूल्यमापन परीक्षेद्वारे केले जाते; म्हणूनच परीक्षा या विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक जीवनातील अविभाज्य भाग आहेत.

या वर्षीच्या दहावी-बारावीच्या परीक्षा आता शेवटच्या टप्प्यात आल्या आहेत. विद्यार्थ्यांनी प्राप्त केलेल्या ज्ञानाचे, कौशल्याचे, प्रगतीचे मोजमाप या परीक्षांद्वारे केले जाते. मंडळाच्या परीक्षा निकोप आणि सौहार्दपूर्ण वातावरणात व्हाव्यात यासाठी संपूर्ण मंडळ, प्रशासन व शासकीय यंत्रणा अथक प्रयत्न करीत असतात. या प्रयत्नांना आपल्या सर्वांच्या सहकार्याने यशही येत असते. परीक्षा म्हटली की विद्यार्थी, पालक, शिक्षकवृंद यांच्यामध्ये एक उत्साहाचे वातावरण असते, त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांच्या मनात एक अनामिक भीती, ताण व दडपण हेही येत असते; परंतु मंडळ नेहमीच परीक्षा हा 'आनंद सोहळा' व्हावा यासाठी प्रयत्नशील असते. या परीक्षांचा निकाल म्हणजे विद्यार्थ्यांनी प्राप्त केलेल्या कौशल्यांचे फलितच असते. हे फलित अभ्यासातील सातत्य, विषयाचे आकलन, अभ्यासाचे नियोजन, प्रभावी अध्यापन आणि घरातील वातावरण यांवर अवलंबून असते. या परीक्षा म्हणजे भावी जीवनात द्याव्या लागणाऱ्या परीक्षांची पूर्वतयारीच म्हणावी लागेल.

जैन धर्मातील २४ वे तीर्थंकर वर्धमान महावीर यांचा ६ एप्रिल हा जन्मदिवस. त्यांनी आपणाला अहिंसा, करुणा, सत्य, प्रेम, मानवता यांची शिकवण दिली. तसेच 'शेतकऱ्याचा असूड', 'गुलामगिरी', 'सार्वजनिक सत्यधर्म' यांसारख्या ग्रंथातून स्त्री, शेतकरी, बहुजन, उपेक्षित यांचे प्रश्न मांडून समाजव्यवस्थेतील त्रुटींवर कोरडे ओढणाऱ्या कृतिशील समाजसेवक महात्मा फुले यांचा ११ एप्रिल हा जन्मदिवस. त्याचबरोबर स्त्रीशिक्षणाचे अग्रणी भारतरत्न महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचा १८ एप्रिल हा जन्मदिवस. या सर्व महामानवांना विनम्र अभिवादन!

७ एप्रिल हा दिवस 'जागतिक आरोग्य दिन' म्हणून साजरा केला जातो. आरोग्य हे जसे शरीराचे असते तसे ते मनाचेही असते. सुदृढ शरीराच्या माध्यमातून दीर्घकाल कर्म व सेवा करता येते; म्हणून प्रथम शरीरसंपत्ती नंतर धनसंपत्ती असा क्रम लावायला हवा. २२ एप्रिल हा दिवस 'जागतिक वसुंधरा दिन' म्हणून साजरा केला जातो. म्हणून जल, जमीन, जंगल वाचवून वसुंधरेचे संवर्धन केले पाहिजे, हा विचार मुलांपर्यंत पोहोचवूया.

१४ एप्रिल हा दिवस भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्मदिवस. त्यांनी भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मूल्यांचा पुरस्कार केला. ते हयातभर विद्यार्थी होते. अध्ययन-अध्यापन हा त्यांचा आवडीचा विषय होता. अठरा-अठरा तास ते सलग वाचन करत. त्यांचे 'वाचनवेड' आणि 'ग्रंथप्रेम' विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवूया. त्यानिमित्ताने या अंकात 'माझ्या जीवनातील सुवर्णयोग' या लेखाचा समावेश केला आहे.

२३ एप्रिल हा दिवस जगप्रसिद्ध साहित्यिक विल्यम शेक्सपिअर यांचा जन्मदिवस. हा दिवस युनेस्कोतर्फे 'जागतिक पुस्तक दिन' म्हणून साजरा केला जातो. २६ एप्रिल हा बौद्धिक संपदादिन व २३ एप्रिल हा स्वामित्व हक्क दिन म्हणून साजरा केला जातो. या निमित्ताने या अंकात 'जागतिक पुस्तक दिन' व 'बौद्धिक संपदेचे अवकाश' या लेखांचा समावेश केला आहे. अंकाचे समर्पक मुखपृष्ठ श्री. मनोहर बाविस्कर यांनी रेखाटले आहे.

'ग्रंथ हे आपले गुरू' समजून प्रत्येकाच्या घरी स्वतःचे ग्रंथालय असावे हा विचार रुजवूया. वाचनाने बौद्धिक स्तर उंचावेलच, त्याबरोबरच बौद्धिक संपदेविषयीही जागरूकता निर्माण करूया.

शरद गोसावी

अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

जागतिक पुस्तक दिन

संजीवनी कुवळेकर, पुणे : ९९६०१०२२४४

व्यक्तिमत्त्व विकासात वाचनाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे; याची जागतिक पातळीवर दखल घेतली गेली आणि प्रख्यात नाटककार शेक्सपिअर तसेच पहिला कादंबरीकार सरव्हांटीस (Miguel De Cervante-'DonQuixate' चे लेखक) यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ, शेक्सपिअरच्या जन्म व मृत्यूदिनी (२३ एप्रिल) 'जागतिक पुस्तक दिन' म्हणून युनेस्कोतर्फे साजरा केला जातो. एकंदरित वाचनाने तर्कशक्ती, कल्पनाशक्ती, भाषा, भावना यांचा सर्वंकष विकास कसा साधला जातो यवर लेखिकेने विवेचन केले आहे.

जागतिक कीर्तीचे थोर नाटककार आणि कवी शेक्सपिअर यांची जयंती व पुण्यतिथी २३ एप्रिल रोजी येते. या दिवसाचे औचित्य साधून १९९५ पासून युनेस्कोने हा दिवस 'जागतिक पुस्तक दिन' म्हणून घोषित केला आहे. केवळ एवढेच नव्हे तर युनेस्कोचे कार्यकारी मंडळ आधीच पुस्तकांच्या संदर्भातील असलेला एखादा विषय घेऊन त्यावर तज्ज्ञांना बोलावून चर्चासत्रे घडवून आणते. या दिवसाची मुख्य प्रेरणा श्रेष्ठ नाटककार शेक्सपियर व साहित्यातील आद्य कादंबरीकार स्पॅनिश लेखक Miguel De Ceryantes यांचे स्मरण ही असली तरी दुसरा हेतू म्हणजे वाचनप्रसार. सर्वांनी विशेषतः युवकांनी जास्तीत जास्त पुस्तके वाचावीत. या दृष्टीने या दिवशी अनेक उपक्रम राबवले जातात. उदाहरणार्थ, स्पेनमध्ये दोन दिवसीय वाचनाची मॅरथन आयोजित केली जाते आणि प्रथम क्रमांकाच्या विजेत्या स्पर्धकास Miguel De Ceryantes च्या नावाने बक्षीस दिले जाते. वाचनप्रसाराबरोबरच या दिवशी युनेस्को आवर्जून लेखक, प्रकाशक, वितरकांना पुस्तकांच्या संदर्भात असणारे प्रश्न, समस्या यांचे निराकरण करण्यासाठी विशेष उपक्रम राबवते. उदाहरणार्थ, कॉपीराईटचा कायदा अधिकाधिक दक्षपणे कसा राबवता येईल आणि लेखक प्रकाशकांना त्यांच्या पुस्तकचौर्याच्या समस्येतून कसे वाचवता येईल.

यासाठीची चर्चासत्रे युनेस्को तज्ज्ञांच्या उपस्थितीत घडवून आणते. हे सगळे पुस्तकांचे आपल्या जीवनात असलेले महत्त्व जाणूनच होत असते.

पुस्तकांचा प्रवास

इतर कुठल्याही प्राणीमात्रांपेक्षा मानवाला असलेली निसर्गदत्त देणगी म्हणजे समर्थपणे व्यक्त होण्याची क्षमता. सुरुवातीला आदिमानव गुहांमधील भिंतींवर चित्रे, चिन्हे काढून संवाद साधत असे. हळूहळू शब्दांद्वारे व्यक्त होण्याची कला माणसाला अवगत झाली. बोललेले शब्द हवेत विरून जाण्यापेक्षा अधिककाळ टिकले पाहिजे. अनेकांना ते समजले पाहिजे, या गरजेपोटीच लिपी विकसित झाली. आपल्या विशाल पृथ्वीवर अनेक संस्कृती नांदत आल्या आहेत. या विविध संस्कृतींच्या विविध गाथा आजही आपल्याला पहायला मिळतात; पण या हजारो वर्षांपूर्वी या भाषांमधील साहित्य कसे उपलब्ध होते? ख्रिस्तपूर्व चौथ्या शतकामध्ये इजिप्त संस्कृतीमधील साहित्य पापीरस या (Papyrus) कागदावर सापडते. पॅपाइरस हा सर्वात जुना पेपर म्हणून ओळखला जातो. त्यानंतर इसवी सन ५०-१२१ या कालावधीत चीनमधील हॅन राजघराण्यातील Cai Lun याने कागद तयार करण्याची कला शोधून काढली. चीनी कागद अधिक चांगला असल्यामुळे इस्लामिक जगतात आणि युरोपमध्ये

त्याला चांगलीच पसंती मिळाली. प्रगतीच्या या टप्प्यावर पुस्तके निर्माण होऊ लागली. या वाटचालीतील सर्वात महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे, पंधराव्या शतकातील छपाई कलेचा शोध. या तंत्राचा जनक जर्मनीतील गुटेनबर्ग हा होय. या तंत्राच्या साहाय्याने त्याने छपाईचे तंत्र शोधून काढले आणि तो स्वतःच पुस्तकांची छपाई करून प्रकाशक बनला. त्याच्या या शोधामुळे जगभर पुस्तके वेगाने निर्माण होऊ लागली. ज्ञानाचा विस्तार झाला. आता तर डिजीटल माध्यमांतून एका क्लिकवर पुस्तके उपलब्ध होत आहेत.

वाचाल तर वाचाल

सर्वश्रुत असलेल्या या विनोबांच्या वाक्यातून त्यांना पुस्तकांचे कोणते फायदे सांगायचे आहेत? उदाहरणार्थ, पुस्तके आणि बालविकास. सव्वा ते दीड वर्षांचे मूल पुस्तक वाचू शकत नाही; पण त्याची भाषेची जाण वाढत असते. या टप्प्यावर जेव्हा आई किंवा आजी त्याला चित्रे असलेल्या पुस्तकातील गोष्टी वाचून दाखवते किंवा स्वरचित गोष्टी सांगते, त्या लहान मुलांना आवडतात. थोडाफार अभिनय, आवाजातील चढउतार, हावभाव हे सगळे मुलांना बघायला आवडते. त्यांच्या कल्पनाशक्तीला चालना मिळते, चित्र दाखवून त्यांची भाषेची जाण, समज वाढते. पुस्तके हाताळायची त्यांना इच्छा होते. भले ती थोडीफार फाडोत; पण मुलांच्या भाषिक आणि भावनिक विकासाला पुस्तके फारच पोषक आहेत. या पहिल्या संस्कारातून भविष्यातील वाचक घडत असतो.

आनंद समाधान

जगप्रसिद्ध अमेरिकन लेखक अर्नेस्ट हेमिंग्वे याने पुस्तकांना 'एकनिष्ठ मित्र' म्हटले आहे. मित्र जसा बरेचदा आपल्या स्वभाव धर्माशी जुळणारा असतो, तसेच आपण अनेक प्रकारच्या पुस्तकांतून आपल्याला आवडीच्या प्रकारची पुस्तके वाचायला निवडतो, कारण त्यातून आपल्याला आनंद समाधान मिळते. मनावरील ताण कमी करतो.

ज्ञानवृद्धी

खूप पुस्तके वाचणाऱ्या व्यक्तीला Well-read असे विशेषण वापरतात. अशा व्यक्तीला आपण विद्वान म्हणतो, त्याच्याकडे आदराने बघतो कारण त्याच्याकडे असलेला ज्ञानाचा साठा. हे ज्ञान त्याला पुस्तकांच्या वाचनातूनच आलेले असते. अशी माणसे चालती बोलती ग्रंथालये असतात.

व्यक्तिमत्त्व विकास

विविध वाङ्मय-प्रकारांची (Genre ची) आणि जगभरातील पुस्तके वाचून जी माहिती मिळते त्यातून माणसाची प्रगल्भता वाढते. दृष्टिकोन व्यापक बनतो. सामाजिक सहिष्णुता वाढायला जगभरातील उत्तमोत्तम साहित्याचे वाचन नक्कीच पोषक ठरते. टॉलस्टॉयचे War and Peace वाचून तुम्हाला शांततेचे महत्त्व का नाही पटणार? ययाती सारखे पुस्तक वाचून तुम्हाला जीवनातील क्षणभंगुरता जाणवणारच. पसायदानाच्या अर्थपूर्ण वाचनाने तुमचा वैश्विक शांततेचा दृष्टिकोन अधिक बळकट होणार. व्यक्तिमत्त्व विकास म्हणजे केवळ शारीरिक विकास अभिप्रेत नसून तुमच्यामध्ये असलेले सद्गुण कसे आणि किती आहेत यावरही व्यक्तिमत्त्व अवलंबून असते. दर्जेदार पुस्तकांच्या वाचनाने असा विकास शक्य होतो.

मनाचा व्यायाम

वाचनाने मेंदूच्या अनेक भागांना व्यायाम होतो. आकलनशक्ती आणि विश्लेषण करण्याची क्षमता वाढते. एखाद्या कथेतील पात्रे, स्थळ, काळ, आजूबाजूच्या प्रतिमा ह्या सर्व बारीक-सारीक गोष्टी तपशील आपण मनाने डोळ्यांसमोर उभे करतो. म्हणजेच कल्पनाशक्तीला चालना मिळते. मागचे संदर्भ आठवून ते जोडून आपण पुढे वाचत असतो. हा एकप्रकारे स्मरणशक्तीचा व्यायाम आहे. यामुळे डिमेन्शिया अल्झायमरसारखे आजार होण्याची शक्यता कमी होते.

लेखन व संवादकौशल्य

जितके तुम्ही अधिक वाचाल तितकी तुमची भाषा अधिक समृद्ध होते. शब्दसंग्रह, वाक्यरचना, म्हणी, वाक्प्रचार इत्यादींचा वापर लीलया होतो. उत्तमोत्तम नाटकांच्या वाचनानेदेखील तुमचे संवादकौशल्य वाढते. लेखन ओघवते होते. उत्तम वक्ता होण्यासाठी भाषेवर जी पकड लागते ती वाचनातूनच साधता येते.

चिकित्सक आणि विश्लेषकवृत्ती

जेव्हा तुम्ही शेरलॉक होम्सच्या रहस्यकथा वाचता तेव्हा पुस्तक हे एक कोडे आहे, असेच वाटते. तुम्हीच मनाशी घटनांची शक्यता वर्तवता. कथानकातील कच्चे दुवे शोधून विश्लेषण करता, चिकित्सा करता आणि खुनी कोण असेल, याचा आपल्या मेंदूच्या साहाय्याने अंदाज करता. या चिकित्सक, विश्लेषक आणि तार्किक वृत्तीचा व्यावहारिक जगात तुमच्या उद्योगधंद्यातही उपयोग होतो. हे काही कुठल्या पाठ्यपुस्तकातून घडत नाही.

दिशादर्शक

कित्येक थोरामोठ्यांच्या चरित्रवाचनाने मुलांना प्रेरणा मिळते. अग्नीपंखासारखे पुस्तक वाचून जरी तुम्ही शास्त्रज्ञ झाला नाहीत तरी ध्येयपूर्तीचा पाठपुरावा

कठीण परिस्थितीतही कसा करता येतो याचे मार्गदर्शन मिळते. विद्यार्थ्यांच्या 'मोठेपणी कोण व्हायचे' या प्रश्नाला दिशा मिळते.

थोडक्यात पुस्तकेही आयुष्यभराचे सोबती असतात. म्हणूनच शाळांमधूनच नव्हे तर घरातही छोटेसे ग्रंथालय असावे. त्याने घराची शान वाढते. पुस्तकांची गोडी लावण्याचे काम आधी घरातूनच सुरू व्हावे, नंतर शिक्षक त्याला खतपाणी घालतील. वाचनकट्टा, पुस्तकांवर चर्चा, फिरते ग्रंथालय, वाचनस्पर्धा यासारखे उपक्रम शिक्षक राबवतील. परीक्षांचा काळ असल्यामुळे जरी २३ एप्रिल विद्यार्थ्यांसमवेत साजरा करता आला नाही, तरी वर्षभर जाणीवपूर्वक मुलांना वाचनाची गोडी लावण्यासाठी उपक्रम घेता येतील.

 लेखिका या मॉडर्न महाविद्यालय,
पुणे येथून जर्मन विभाग प्रमुख म्हणून

निवृत्त व २००३ ते २०२०

या कालावधीत अभ्यासमंडळ

सदस्या होत्या.

E mail : sanjukuvalakar@yahoo.com

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे एप्रिल २०२२ अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांच्या अनुभवामुळे व कार्यामुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना!
नियत वयोमानानुसार -

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
*	श्रीमती रेखा सुरेश निंबाळकर	पर्यवेक्षक लिपिक	नागपूर	३०/०४/२०२२
*	श्री. पांडुरंग नरसिंगराव गिलबिले	पर्यवेक्षक लिपिक	लातूर	३०/०४/२०२२

अजरामर स्वर्गीय स्वरमाधुर्य

प्रा. डॉ. संदिपान जगदाळे, लातूर : ८२७५४५४६९५

सातहून अधिक दशकांत गायिलेली हजारो गाणी, देशविदेशातून केलेले अनेक जाहीर कार्यक्रम, शेकडो पुरस्कार, मानसन्मान, तीन पिढ्यांच्या भारतीय रसिकांचे उदंड प्रेम, सामान्य रसिकांपासून जाणकारांपर्यंत सर्वांना रझवणारा स्वर, अविस्त परिश्रमाने साकारलेली भास्तरून लतादीदींची वैभवशाली कारकीर्द यांचा आलेख मांडायचा तरी कसा? दिव्य स्वरांचे वर्णन करायचे तरी कसे? हे सारे शब्दांच्या पलीकडले आहे. तरीही त्यांच्या गाण्यातून झालेल्या परिचयातून त्यांच्या सांगीतिक कार्याचा हा आढावा.

जन्म व बालपण

ईश्वरी देणगी लाभलेल्या लता मंगेशकरांचा जन्म २८ सप्टेंबर, १९२९ रोजी इंदोर येथे झाला. वडिलांचे नाव मास्टर दीनानाथ मंगेशकर तर आईचे नाव शुद्धमती. आशा, उषा, मीना व हृदयनाथ ही लतादीदींची भावंडे. मास्टर दीनानाथ हे मराठी नाट्य सृष्टीतील लोकप्रिय गायक नट होते. बालपणापासूनच लतादीदींच्या हाती तंबोरा आला. त्यांनी झगमगत्या रंगमंचावरील नाटके पाहिली. त्याहीपेक्षा वडिलांचे तेजस्वी संगीत कानात साठवले. मास्टर दीनानाथांनी दीदींची कुशाग्र बुद्धिमत्ता व स्मरणशक्ती पाहून संगीताची मेहनत अत्यंत गांभीर्याने करून घेतली. वयाच्या दहाव्याच वर्षी दीदींच्या दीडशे चिजा तोंडपाठ होत्या. वडील नट, गायक व सारंगीवादक होते. त्यांच्याकडील संगीतरूपी धन, लतादीदींनी अल्पावधीत आपलेसे करून घेतले.

बलवंत संगीत मंडळीत प्रवेश

त्या काळात मास्टर दीनानाथांची 'बलवंत संगीत मंडळी' ही नाट्यसंस्था नावारूपाला आली होती. सौभद्र नाटकात वडिलांबरोबर छोट्या नारदाची भूमिका त्यांनी केली. याच नाटकात 'पावना वामना' या गाण्याला बाबांना सांगून पैजेवर वन्स मोअर घेतला. तेव्हाच बाबांनी भाकीत केले, लताच्या रूपाने मला

उद्याचा सूर्योदय दिसत आहे. पुण्यप्रभाव नाटकात युवराजाची भूमिका केली तर नंतर श्रीकृष्णाची भूमिका त्यांनी साकार केली. 'त्राटिक' नाटकात 'बागेतले गोड पाखरू' ही लावणी त्यांनी म्हटली. खजांची ह्या चित्रपट गीताच्या स्पर्धेत लतादीदींना पहिले बक्षीस मिळाले. बक्षीस म्हणून सोबत दिलरुबाही मिळाला. दिलरुबा घेऊन दिवसभर आनंदाने उड्या मारणाऱ्या कन्येला मास्टर दीनानाथांनी बजावले, "यशाने हुरळून जाऊ नकोस. तुला पुढच्या आयुष्यात खूप सहन करायचे आहे. यशाच्या शिखरावर पोहोचले तरी पाय जमिनीवरच हवेत." अशी शिकवण वडिलांनी दिली.

लतादीदींवरील पहिला आघात

हसत-खेळत बागडणाऱ्या या सुखी कुटुंबावर काळाने झडप घातली. अन् ऐन तारुण्यात मास्टर दीनानाथांची जीवनज्योत विझली. दीदींच्या साडेबाराव्या वर्षी तिचे बाबा तिला सोडून गेले. २४ एप्रिल, १९४२ या दिवशी त्यांनी अखेरचा निरोप घेतला. त्याच दिवशी तिचे बालपण संपले. कोवळ्या आवाजाची, मुग्ध, सतत गुणगुणणारी मुलगी कर्तव्यकठोर झाली. संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी या ज्येष्ठ कन्येवर येऊन पडली. आलेल्या संकटांना, झालेल्या आघाताला कुरवाळीत न बसता त्यांनी शांतपणे, धीराने व संयमाने पुढे मार्गक्रमण केले. स्वतःबरोबरच त्यांनी भावंडांचेही नाव संगीतक्षेत्रात अजरामर केले.

चित्रपट सृष्टीत पदार्पण

वडिलांच्या निधनानंतर लतादीदींना कुटुंबाचा चरितार्थ चालवण्यासाठी नोकरीची आवश्यकता होती. मास्टर दीनानाथांचे मित्र मास्टर विनायकांनी मंगेशकर कुटुंबीयांना पुण्याहून कोल्हापूरला नेले. मास्टर विनायकांनी प्रफुल्ल या आपल्या फिल्म कंपनीत लतादीदींना प्रथम काम दिले. त्यानंतर नवयुग स्टुडिओमध्ये दत्ता डावजेकर यांनी त्यांची ऑडीशन घेतली. दीदींनी मास्टर दीनानाथांचे पद म्हणून दाखविले. ते ऐकून दत्ता डावजेकर खुश झाले व त्यांनी दीदींना बालकलाकार म्हणून नोकरी दिली. पहिली मंगळागौर या चित्रपटात त्यांनी काम केले. त्यानंतर 'माझे बाळ', 'गजाभाऊ' 'किती हसाल' इ. चित्रपटांतून त्यांनी भूमिका केल्या.

घेतलेले परिश्रम

बालपणापासूनच लतादीदींना कठोर परिश्रम करावे लागले. मास्टर दीनानाथांच्या मृत्यूनंतर हातात तंबोरा, चिजांची वही आणि हृदयात दुर्दम्य आत्मविश्वास घेऊन त्या बाहेरच्या जगाशी सामना करण्यासाठी तयार झाल्या. बाबांचा फोटो समोर ठेवून एकलव्याप्रमाणे रियाज सुरू झाला. दिवसभर कामासाठी स्टुडिओत वेळ जायचा. संपूर्ण शालेय शिक्षण घेण्याचे भाग्य त्यांना लाभले नाही. असे असले तरी त्यांनी वि.स. खांडेकर, साने गुरुजी, आचार्य अत्रे अशा श्रेष्ठ साहित्यिकांच्या साहित्याचा अभ्यास केला. तुम्हारे हिंदी को दाल-भात की बु आती है, असे म्हणणाऱ्या दिलीपकुमारांना अस्सल उर्दूचा अभ्यास करून जवाब दिला. याबरोबरच गीतांचा अर्थ समजून घेण्यासाठी त्यांनी हिंदी, बंगाली, संस्कृत, तेलगू, कन्नड इत्यादी भाषा आत्मसात केल्या. त्यांनी आजपर्यंत जवळपास २२ भाषांत गीतगायन केले.

आयुष्यात संघर्ष व धावपळच नशिबी आली. म्हणून तर दूरदर्शनवरील प्रीतीश नंदी शोमध्ये 'पुन्हा

जन्म मिळाला तर काय व्हायला आवडेल?' या प्रश्नावर स्वतः लतादीदी म्हणाल्या, "काहीही, पण लता मंगेशकर नाही." यावरून त्यांनी किती परिश्रम घेतले असतील याची आपणांस कल्पना येते.

गुरू आणि शिक्षण

लतादीदींचे प्राथमिक शिक्षण वडील मास्टर दीनानाथांकडेच झाले. लहानपणी बाबांनी त्यांना एक, दोन, तीन ऐवजी 'सारेगमप' म्हणायला शिकविले. पहाटे उठवून त्यांनी भैरव बहार रागातील 'हे मान्दे महु...' ही चीज शिकविली. दीदींनीही त्यांचे स्वर कानात साठवले. मास्टर विनायकांनी मुंबईला आल्यानंतर दीदींच्या संगीत शिकवणीची व्यवस्था केली. दि. ११ जून, १९४५ रोजी दीदी भेंडीबाजार घराण्याचे उस्ताद अमान अलीखाँ यांच्या गंडाबंद शागीर्द झाल्या. त्यानंतर अमान अलीखाँ हे मुंबई सोडून गेल्यामुळे देवासचे उस्ताद अमानत खाँ यांनी दीदींना उत्तम तालीम दिली. याच सुमारास पं. तुलसीदास शर्मा यांच्याकडूनही त्यांनी मार्गदर्शन घेतले. बाबांच्या तालमीत तयार झालेल्या गळ्याला सारे साध्य होत होते. पागे या नृत्य शिक्षकाकडून त्यांनी काही दिवस नृत्याचे धडेही घेतले होते.

यशस्वी युगाची वाटचाल

१९ ऑगस्ट, १९४७ रोजी दीदींवर पितृवत प्रेम करणारे मास्टर विनायक यांचे अचानक निधन झाले. हा त्यांच्या आयुष्यातला दुसरा आघात; परंतु याही आघातातून त्या सावरल्या. १९४७ साली दत्ता डावजेकरांनी 'आपकी सेवा में' या चित्रपटासाठी त्यांच्याकडून एक ठुमरीवजा गाणे गाऊन घेतले. 'पा लागू शाम करी जोरी रे...' या लता मंगेशकर यांनी गायलेल्या पहिल्या पार्श्वगीताची नोंद झाली; परंतु दीदींना खरी प्रसिद्धी मिळाली ती 'मजबूर' या चित्रपटातल्या गीतापासून. गुलाम हैदरांनी मजबूरसाठी

त्यांच्याकडून गाऊन घेतले व ग्वाही दिली, की ह्या मुलीच्या पायावर चित्रपटसृष्टी लोळण घेईल. त्यांचे शब्द खरे ठरले. याच काळात पार्श्वगायन हा प्रकार चित्रपटात रूढ होऊ लागला. याचा फायदा लतादीदींना झाला. अनेक संगीतकारांशी त्यांचा परिचय होत गेला. मदन मोहन, खेमचंद शामसुंदर, नौशादजी, सी रामचंद्र, शंकर जयकिशन, चित्रगुप्त, जयदेव, सलिल चौधरी, अनिल विश्वास इत्यादी संगीतकारांनी लतादीदींच्या आवाजाला पारखून त्यांच्या आवाजाचा पार्श्वगायनासाठी उपयोग करून घेतला. सुधीर फडके, वसंत देसाई, वसंत प्रभू, वसंत पवार, श्रीनिवास खळे इत्यादी मराठी संगीतकारांनी लतादीदींकडून गाणी गाऊन घेतली. अशा प्रकारे यशाची अनेक शिखरे पादाक्रांत करीत असताना लतादीदींनी मागे वळून कधी पाहिलेच नाही.

गायकी

मास्टर दीनानाथांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त २००० साली पुणे येथील एस.पी. महाविद्यालयाच्या प्रांगणात 'मेरी आवाज सुनो' हा कार्यक्रम झाला होता. या कार्यक्रमात निवेदक हरिष भीमाणी यांनी लतादीदींना तुमचे वय किती असा प्रश्न विचारला होता, तेव्हा त्यांनी सांगितले ७१ वर्षे. त्यावर हरिष भीमाणी म्हणाले, "तुमचे वय ७१ असले तरी ७१ च्या उलट १७ वर्षांच्या मुलीसारखा तुमचा आवाज आहे." यातच त्यांच्या गायकीचे दैवीरूप आपणांस दिसून येते. खानदानी डौल व नावीन्याची भरारी असा विलोभनीय संगम त्यांच्या गायकीत दिसून येतो. त्यांच्या आवाजात संमोहनशक्ती होती. त्यांनी चित्रपट संगीताला संजीवनी दिली. संगीतकारांना काहीतरी वेगळे करून दाखविण्याची चेतना त्यांच्या स्वरातून मिळायची. लतादीदींच्या आवाजाचा परीसस्पर्श होताच साध्या चालीचे सुंदर गीतात रूपांतर व्हायचे. सांदिकोपरा उजळून टाकणाऱ्या प्रकाशझोतासारखे त्यांचे स्वर होते.

चित्रपट चालो की कोसळो गाणी मात्र लखलखत्या झुंबरासारखी असायची. त्यांच्या गाण्याने मराठी मनाची ओंजळ भरली, तर भारतीय भाषांमधून त्यांचा स्वर दरवळला. अमिताभ बच्चन एका ठिकाणी म्हणतात, "आम्ही परदेशात जातो. तेथील लोक आम्हांला म्हणतात, आमच्याकडे सर्व काही आहे; परंतु दोन गोष्टी नाहीत. एक म्हणजे ताजमहल दुसरी म्हणजे लतादीदींचा स्वर."

लतादीदी व चित्रपट

लतादीदींनी 'आनंदघन' या टोपण नावाने 'साधी माणसं', 'मोहित्यांची मंजुळा', 'तांबडी माती', 'मराठा तितुका मेळवावा' या चित्रपटांचे संगीत दिग्दर्शन केले. 'राम राम पाव्हण' या चित्रपटाचे संगीत दिग्दर्शन लता मंगेशकर या नावाने केले. पार्श्वगायन, संगीत दिग्दर्शनाबरोबरच त्यांनी १९८६ मध्ये 'लेकिन' चित्रपटाची निर्मिती केली. ज्या चित्रपटाला अनेक राष्ट्रीय पुरस्कार मिळाले. त्यांनी 'पहिली मंगळागौर', 'चिमुकला संसार', 'माझं बाळ' या मराठी चित्रपटांत तर 'छत्रपती शिवाजी', 'बडी माँ', 'जीवन यात्रा', 'सुभद्रा' या हिंदी चित्रपटांत भूमिका केल्या.

स्वभाव

'भारतरत्न' सारखा पुरस्कार मिळाला असतानाही त्या विनम्रपणे वागायच्या. हजरजवाबीपणा व तीव्र विनोदबुद्धी याही देणग्या त्यांना मिळालेल्या होत्या. त्या धार्मिक वृत्तीच्या होत्या. साईबाबा, गजानन महाराज यांच्यावर त्यांची गाढ श्रद्धा होती. संतसाहित्यातही त्यांना अभिरुची होती. मीरेची भजने, ज्ञानदेवांच्या विराण्या, गालीबच्या गझला, खानोलकरांच्या कविता, गुरुवाणी, गीता हे चित्रपटाच्या व्यस्ततेतूनही त्यांनी परमकर्तव्य म्हणून गायल्या. छत्रपती शिवाजी महाराज व स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे तेजस्वी आदर्श त्यांच्यासमोर होते. विवेकानंदांच्या

विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर दिसून यायचा. त्याग, दातृत्व, सेवाभावी वृत्ती त्यांच्यात दिसून यायची. वैभवशाली स्टेज शो करून कोट्यवधी रुपयांचा मदतनिधी त्यांनी उभा केला. मास्टर दीनानाथांच्या नावाने प्रतिष्ठान सुरू केले. रुग्णालय सुरू केले. यातून गोरगरिबांना मदत करण्याचे काम केले. फोटोग्राफीचा छंदही त्यांनी मनस्वी जोपासला होता. त्या फावल्या वेळात पेंटिंग करायच्या. राष्ट्राबद्दलचे प्रेमही त्यांच्या मनात होते. 'फुले वेचिता' हा त्यांचा आत्मचरित्रपर ग्रंथ. यात त्या म्हणतात, "देशाच्या सेवेसाठीच या देहाला वीरगती प्राप्त व्हावी; पण हे सर्व घडत असताना माझे संगीतही माझ्याबरोबर असावे." प्रत्येक गाणे हे गळ्यातून नाही तर आत्म्यातून म्हणायच्या. याची साक्ष 'ए मेरे वतनके लोगो...' ह्या गीताने दिली आहे. त्यांचे हे गीत ऐकून पं.नेहरूच नव्हे तर संपूर्ण भारत रडतो. अल्ला तेरे नाम... मिले सुर मेरा तुम्हारा... अशी गीते गाऊन त्यांनी सर्वधर्मसमभावाची भावना प्रकट केली आहे.

लतादीदी आणि त्यांचे पहिले कार्यक्रम, चित्रपट

* रंगमंचावरील पहिले गायन - वयाच्या ९ व्या वर्षी सोलापूर येथे * शास्त्रीय संगीताची मैफल- दीनानाथांच्या पहिल्या पुण्यतिथीदिनी कोल्हापूर येथे. * नाटकातील पहिली भूमिका - सौभद्र नाटकात नारदाची * गायन स्पर्धेतील पहिले बक्षीस - खजांची चित्रपट गीताच्या स्पर्धेत * रेडिओवरचे पहिले गाणे- 'मोरी निंदीया' - १६ डिसेंबर, १९४१ * चित्रपटातील पहिला स्वतंत्र अभिनय - पहिली मंगळागौर (१९४२) * पहिला मराठी चित्रपट - गजाभाऊ किती हसाल (१९४२) * पहिले हिंदी चित्रपटातील गाणे - पा लागू शाम करी जोरी रे * स्वतंत्र पहिली मराठी चित्रपट निर्मिती - वादळ (१९५३) * स्वतंत्र पहिली हिंदी चित्रपट निर्मिती -

झांझर (१९५३) * परदेशातील पहिला कार्यक्रम - रॉयल अल्बर्ट हॉलमध्ये (१९७४)

पुरस्कार/मानसन्मान

लतादीदींना शेकडो पुरस्कार व मानसन्मान मिळाले. त्यांपैकी काही विशेष पुरस्कारांची यादी खालीलप्रमाणे सांगता येईल. * १९५८, १९६२, १९६५ आणि १९६९ - फिल्मफेअर पुरस्कार * १९६९ - पद्मभूषण (भारत सरकार) * १९८० - जॉर्ज टाऊन नगराची चावी सन्मानपूर्वक अर्पण (द. अमेरिका) * १९८०-अमेरिकेचे सन्मानपूर्वक नागरिकत्व प्रदान * १९८४ पासून मध्यप्रदेश सरकारकडून लता मंगेशकर पुरस्काराची सुरुवात * १९८९ - दादासाहेब फाळके पुरस्कार * १९९४ - इंदिरा गांधी पुरस्कार * १९९५ - हम आपके हैं कौन - या चित्रपटातील दीदी तेरा देवर दिवाना या गाण्यासाठी विशेष फिल्मफेअर पुरस्कार * १९९७ - राजीव गांधी सद्भावना पुरस्कार * १९९७ - महाराष्ट्र भूषण - (महाराष्ट्र सरकार) * १९९९ - पद्मविभूषण (भारत सरकार) * २००१ - भारतरत्न - (भारत सरकार) * २००६ - फ्रान्सचे नागरिकत्व सन्मानपूर्वक प्रदान. या सोबतच त्यांच्या पार्श्वगायनाच्या उज्ज्वल कारकिर्दीबद्दल गिनीजबुकात नोंद. अनेक विद्यापीठांकडून डॉक्टरेट, डी.लिट. इत्यादी पदव्या त्यांना बहाल करण्यात आल्या. तिरुपती संस्थानाकडून 'आस्थाना विद्वान' ही पदवी देऊन त्यांना सन्मानित करण्यात आले.

लतादीदींबद्दलचे गौरवोद्गार

* आकाशात देव आहे की नाही हे मला ठाऊक नाही; पण आकाशात चंद्र सूर्य आहेत आणि लताचे सूर आहेत. - पु. ल. देशपांडे * सूर्य रोज उगवतो, तरी जसा तो शिळा होत नाही. चांदणे नेहमी दिसते, तरीही ते कधीच कोमेजत नाही. सकाळ-संध्याकाळचे क्षितिजाच्या काठावरील आकाशसौंदर्य जसे कधी विटत नाही तसे लताबाईंच्या स्वरांची

मोहिनी कधी उणावलेली नाही. - प्रा.राम शेवाळकर
 * स्वर, शब्द, सिद्धी आणि लय ह्या चार गोष्टी एकत्र आल्यानंतर कसा परिणाम होतो ह्याचे लताचे गाणे हे मूर्तिमंत उदाहरण होय. - पं.भीमसेन जोशी
 * ऐकता मी गायकांना वानितो त्यांच्या स्वरांना ऐकता गाणे लताचे मानितो मी ईश्वराला - मंगेश पाडगावकर
 लता मंगेशकर यांनी चित्रपट संगीताला एका उच्च अभिजात संगीताच्या पातळीवर नेले. मधुबाला, नर्गिस, मीनाकुमारीपासून ते आजच्या माधुरी दीक्षित, ऐश्वर्या रॉयपर्यंत त्यांनी आपला आवाज अनेक अभिनेत्रींना दिला. १९४७ पासून त्या अविरतपणे गात होत्या. वयाच्या ९०व्या वर्षानंतरसुद्धा त्यांचा स्वर

यौवनात होता. क्रांतिस्वरांचे तारुण्य त्यांनी अखेरपर्यंत जपले. अशा महान लतादीदींनी वयाच्या ९२ वर्षी अखेरचा श्वास घेतला. लता मंगेशकर यांच्या निधनामुळे संपूर्ण कलाविश्वावर शोककळा पसरली. त्यांच्या आत्म्यास शांती लाभो.

 लेखक दयानंद कला महाविद्यालय,
 लातूर येथे भारतीय संगीत विषयाचे तज्ज्ञ
 अध्यापक असून स्तंभलेखक व
 समुपदेशक आहेत.

E mail : sandeepjagdale17@gmail.com

प्रतिश्ठाद...

‘शिक्षण संक्रमण’ हे मासिक वाचन, विचार, निरीक्षण, अनुभव, कल्पना यांचे प्रभावीपणे मांडलेले अक्षरधन आहे. विचारांना, भावनांना संवेदनशीलतेची भावनिकतेची जोड देऊन शब्दबद्ध केलेले लिखाण, वाचकाच्या मनाला भिडते. त्याचे शब्दचित्र डोळ्यासमोर उभे राहते. आपल्या भावना, विचार प्रभावीपणे मांडण्याचे कौशल्य लेखकामध्ये असते.

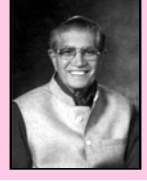
वाचक हा संवेदनशील असतो. ‘शिक्षण संक्रमण’मध्ये छापून आलेल्या लेखांची अनुक्रमणिका पाहून जे आवडते ते अगोदर वाचले जाते. विवेक भालेराव, अविनाश हळबे, डॉ. दिलीप गरुड हे नियमित लेखक आहेत. विषयाला धरून परिपूर्ण लिखाण वाचकांसमोर ठेवणारे हे तिन्ही लेखक मराठी भाषेचा प्रसार करणारे म्हटले तरी चालेल. यांचे योगदान भरपूर आहे. विवेक भालेराव यांनी मानवी संवेदनांवरील नोबेल संशोधनाबद्दल फेब्रुवारीच्या अंकात लिहिलेले आहे. त्वचेला जाणवणाऱ्या उष्णता व स्पर्श या भौतिक संवेदनांशी जनुकीय स्तरावरील प्रक्रिया कशी घडते याबद्दल लिहिलेले आहे. अविनाश हळबे यांनी ‘तेथे कर माझे जुळती’ या लेखात संपर्कात आलेल्या भारतीय शास्त्रज्ञांची शालीनता, नम्रता, विचार यांचे दर्शन आपल्या लेखणीतून वाचकांसमोर ठेवलेले आहे. अध्यक्षासाहेबांच्या मनोगतातून शिक्षण संक्रमणमधील लेखांची व थोरांची माहिती वाचायला मिळते. आपल्या मनातील विचार, अनुभव मुद्देसुदपणे, सुसंबद्ध पद्धतीने शिक्षक, विद्यार्थी, पालक, वाचकांपर्यंत लिखित स्वरूपात पोहोचविण्याचे माध्यम ‘शिक्षण संक्रमण’ हेच आहे.

राम शेळके,

डॉ. नारायणराव भालेराव हायस्कूल, स्नेहनगर, नांदेड-१२

माझ्या जीवनातील सुवर्णयोग

डॉ. न. म. जोशी, पुणे : ९२२६५७५२९०

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रत्यक्ष भेट होऊन आशीर्वाद मिळालेले सुप्रसिद्ध साहित्यिक व शिक्षणतज्ज्ञ डॉ. न. म. जोशी यांनी चरित्रलेखन, संशोधन, अध्यापन इत्यादी बाबतीतही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याशी संबंधित कार्य केले; त्याचा हा गोषवारा.

१९४९ सालची गोष्ट. सांगलीच्या सिटी हायस्कूलमध्ये मी इयत्ता ९ वीत होतो. शाळेत अनेक उपक्रम होत असत. मी त्यावेळी शिक्षणासाठी घर सोडून आईवडिलांपासूनही दूर होतो. परिस्थितीचे चटके बसत असले तरी शिक्षणाची सावली मिळत होती. त्यामुळे आनंदच वाटत होता. आमच्या शाळेत अनेक उपक्रम होत. मोठमोठे लेखक, विचारवंत यांची व्याख्याने होत. एक दिवस शाळेच्या सूचना-फलकावर मोठ्या अक्षरातली सूचना वाचली.

‘आपल्या शाळेत साने गुरुजी यांचे कथाकथन. मुलांना मेजवानी’. मी तर खूप आनंदून गेलो. कारण मी ‘शामची आई’ हे पुस्तक कित्येक वेळा पारायणासारखे वाचले होते. माझ्या अनेक मित्रांनीही शाम वाचला होता. त्याचे लेखक साने गुरुजी आम्हाला प्रत्यक्ष बघायला मिळणार, त्यांच्याच तोंडून गोष्ट ऐकायला मिळणार. किती छान योग!

तो दिवस आला. महिना फेब्रुवारी १९४९. भर दुपारचे कडक ऊन. शाळेची इमारत चहूबाजूंनी आणि मध्ये पटांगण! आम्हाला दुपारी ४ च्या सुमारास सरांनी पटांगणात बसवले. त्यावेळी पटांगणाच्या काही भागात सावली, काही भागात कडक ऊन! माझा नंबर उन्हातच होता. गुरुजी आले. पांढरा स्वच्छ खादीचा पेहराव! आम्ही कडाडून टाळी दिली. गुरुजी गोष्ट सांगू लागले. आम्ही जीवाचे कान करून ऐकत होतो. खालून जमीन भाजत होती. तरी गुरुजींचे मधाळ शब्द तो चटका जाणवू देत नव्हते. सांगता सांगता साने

गुरुजी आम्हाला डॉ. आंबेडकरांची गोष्ट सांगू लागले. आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेचे चटके कसे सहन केले हे गुरुजी कळवळून सांगत होते आणि सांगता सांगता त्यांनी आम्हालाच एक प्रश्न केला.

“बाळांनो, आपल्या समाजात आंबेडकरांना असे चटके सहन का करावे लागले असतील?” आम्ही सारे श्वास रोखून गप्प. मग उत्तर गुरुजींनीच दिले. ते म्हणाले, “मुलांनो, आपला समाज दुभंग आहे.” मग त्यांनी पुन्हा एक प्रश्न विचारला, “दुभंग शब्दाचा अर्थ कळला का रे तुम्हाला?” कळला असेल त्यांनी हात वर करा. दोनचारच हात वर गेले. बाकीचे खाली माना घालून. मग गुरुजी म्हणाले, “आत्ताच्या येथील उदाहरणावरूनच मी तुम्हाला दुभंग शब्दाचा अर्थ सांगतो. तुम्ही सगळेच सिटी हायस्कूलचे विद्यार्थी. सगळेच माझी गोष्ट ऐकत आहात; पण इथली काही मुले सावलीत आहेत आणि काही मुले उन्हात तापताहेत! दुभंग! (आम्ही शिक्षणशास्त्राच्या दृष्टीने अवघड संकल्पना समजावून सांगण्यासाठी situational method वापरतो तीच गुरुजींनी वापरली होती)

दुभंगचा अर्थ आम्हाला सोदाहरण समजला आणि गुरुजी पुढे म्हणाले, “बाळांनो, आपला समाज दुभंग आहे म्हणून आंबेडकरांना यातना सोसाव्या लागल्या आणि एकदम माझ्याकडेच निर्देश करून ते म्हणाले, “बघा ही सगळी मुले उन्हात आहेत. हा मुलगाही उन्हात तापतोय; पण मन लावून गोष्ट ऐकतोय. हासुद्धा पुढे आंबेडकरांसारखाच होईल.”

आमच्या सर्व मित्रांनी माझ्याकडे चमकून बघितले. माझ्या मनात खोलवर कुठेरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर बसले. कारण मीही त्यांच्यासारखाच उन्हाचे चटके सोसत शिक्षण घेत होतो. गोष्ट संपली. त्यादिवशी कै. साने गुरुजींनी सिटी हायस्कूलच्या त्या पटांगणात डॉ. आंबेडकरांची जीवनकहाणी साक्षात उभी केली होती.

त्यानंतर शिक्षणासाठी मी पुण्यात आलो. भावे स्कूलमधून १९५२ साली शालान्त परीक्षा उत्तीर्ण झालो. माझी आई परिचारिका होती. तिला 'केसरी' वाड्यात असलेल्या एका दवाखान्यात नोकरी मिळाली आणि आम्हाला राहण्यासाठी एक टपरीवजा जागाही मिळाली. आईला पगार होता साठ रुपये महिना. वडील आचारीव्यवसाय करून थोडेफार मिळवत होते. तीन भाऊ, आईवडील असे पाच माणसांचे कुटुंब! हातातोंडाची गाठ पडताना खूप खस्ता खाव्या लागत होत्या. मग मी केसरीमधीलच एक वृत्तपत्रविक्रेते गोखले यांच्या ओळखीने वृत्तपत्रे टाकण्याचे काम करून चार पैसे मिळवू लागलो. पहाटे उठून साठसत्तर घरांमध्ये मी वृत्तपत्रे टाकत असे. त्या माझ्या गिऱ्हाइकांमध्ये भानुविलास टॉकीजसमोर राहणारे, अर्धमागधी भाषेचे पंडित व व्यासंगी प्राध्यापक आचार्य ना. वा. तुंगार हे एक होते. त्यांच्याकडे मी 'टॉम्स ऑफ इंडिया' चा अंक टाकत असे. एकदा भल्या सकाळीच आचार्य तुंगार हातात कागदांचे एक भेंडोळे घेऊन त्यांच्या घराच्या खाली रस्त्याच्या कडेला उभे असलेले मी पाहिले. मी त्यांना विचारले,

“काहो तुंगार सर, आत्ता एवढ्या सकाळी तुम्ही इथे उभे कसे?”

“अरे माझ्याकडे आत्ता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर येणार आहेत. त्यांचेच काम आहे. गाडी येईलच आत्ता म्हणून मी इथे उभा आहे.”

“तुमच्याकडे? डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर? ते कशासाठी?” मी आश्चर्याने विचारले, “अरे, बाबासाहेब आता लवकरच धर्मांतर करणार आहेत. ते बहुतेक बुद्ध धर्माचा स्वीकार करतील; पण सध्या ते त्यासाठीच बुद्ध जीवनाचा आणि बुद्ध साहित्याचा अभ्यास करीत आहेत. ते सर्व साहित्य पाली किंवा अर्धमागधी भाषेत आहे. डॉ. बाबासाहेबांना मी मदत करतो. त्यांना आवश्यक असणारे उतारे, साहित्य याचा मी अनुवाद करून देतो; म्हणून ते माझ्याकडे येतात. “अरे वा! तुंगार सर, मग माझी डॉ. बाबासाहेबांची ओळख करून द्या ना.” मी म्हणालो. “देईन परवा ये. आज त्यांचा प्रतिनिधी येईल. परवा ते स्वतः येणार आहेत.” तुंगार म्हणाले.

तुंगार सरांच्या या अश्वासनाने मी आनंदाने चक्रावून गेलो आणि तिसऱ्या दिवशी माझी वृत्तपत्रांची लाईन टाकून मी तुंगार सरांच्या घराजवळ भिंतीला माझी सायकल लावून उभा राहिलो. मला अजून दोनतीन ठिकाणी केसरीचे अंक टाकायचे होते; पण वेळ चुकू नये म्हणून मी ते अंक नंतर टाकायचे ठरवले. थोड्या वेळाने मोदी गणपतीच्या बाजूने एक काळी गाडी दिसू लागली. तुंगार सर कागदाचे भेंडोळे घेऊन उभेच होते. मी मात्र थोडा दूरच माझ्या सायकल शेजारी उभा होतो. गाडी तुंगार सरांसमोर थांबली. त्यातून सुटाबुटात असलेली एक रुबाबदार व्यक्ती उतरली. त्यांच्याबरोबर दुसरेही एक गृहस्थ होते. ती रुबाबदार व्यक्ती म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दुसरे होते त्यावेळचे खासदार पां. ना. राजभोज.

डॉ. बाबासाहेबांचे आणि तुंगार सरांचे काय बोलणे व्हायचे ते झाले. मग तुंगार सर माझ्याकडे निर्देश करून म्हणाले, “बाबासाहेब, हा पहा. हा मुलगा तुमच्या दर्शनासाठी थांबलाय!” “दर्शनासाठी? मी काय देव आहे का? ये इकडं.” असे म्हणून बाबासाहेबांनी मला जवळ बोलावले. मी जरा दबकतच पुढे गेलो. भारावून गेलो होतो. तशा भारावल्या

अवस्थेत मी डॉ. बाबासाहेबांच्या पाया पडलो. मला खरेच देवदर्शन झाले होते. माझ्या दोन्ही खांद्यांना धरून बाबासाहेबांनी मला उठवले आणि विचारले, “काय करतोस? शिकतोस का नाही?” “होय सर अकरावीत जाईन आता. घरची परिस्थिती बेताची म्हणून वृत्तपत्रे टाकतो.” डॉ. बाबासाहेबांनी कौतुकभरल्या नजरेने माझ्या पाठीवर थाप मारली आणि म्हणाले, “छान! खूप कष्ट कर, खूप शिक, मोठा हो.” मग त्यांनी विचारले, “तुझ्याकडे आत्ता कोणत्या वृत्तपत्राचा अंक आहे? “केसरी आहे सर” “मग मला एक अंक दे; पण विकत दे. पैसे घेतले पाहिजेत.” मी बाबासाहेबांना केसरीचा एक अंक दिला. त्यावेळी केसरीची किंमत बहुधा दोन आणे असावी. डॉ. बाबासाहेबांनी मला त्यांच्या पाकिटातून एक रुपयाची नोट काढून दिली. त्यांचे उरलेले चौदा आणे परत देण्यासाठी मी खिशात हात घातला. तर डॉ. बाबासाहेब पुन्हा एकदा माझ्या पाठीवर प्रेमाने हात ठेवत म्हणाले, “राहू देत ते चौदा आणे. त्यांची पुस्तके विकत घे. मोठा हो.” माझ्या पाठीवर तो हात पडताच माझ्या अंगातून एक विलक्षण शिरशिरी आली. चैतन्य उसळले आणि डॉ. बाबासाहेबांच्या त्या शब्दांनी मी आणखीच भारावून गेलो.

राजभोज आणि डॉ. बाबासाहेब पुन्हा गाडीत बसले. गाडी सुरू झाली. पुढे लक्ष्मी रस्त्याला लागेपर्यंत मी आणि तुंगार सर बाबासाहेबांना हात उंचावून निरोप देत होतो आणि बाबासाहेबही खिडकीतून हात बाहेर काढून आम्हाला प्रतिसाद देत होते.

तशाच स्वप्नवत अवस्थेत मी तुंगार सरांच्याही पाया पडलो आणि त्यांना म्हणालो, “तुंगार सर, आज तुमच्यामुळे मला बाबासाहेबांची प्रत्यक्ष भेट मिळाली. आशीर्वाद मिळाला आणि हो, पुस्तके घेण्यासाठी चौदा आणेही मिळाले.”

“अरे हे चौदा आणे म्हणजे चौदा हजार रुपये आहेत तुझ्यासाठी!” तुंगार सर कौतुकाने म्हणाले,

“चौदा हजार का, चौदा लाख नाहीतर चौदा कोटी म्हणाना सर”, मी म्हणालो. पुढच्या आठवड्यात मी खरोखरीच चौदा आण्यांची पुस्तके विकत घेतली. माझ्या जीवनातील ती पहिली पुस्तक-खरेदी! कारण परिस्थितीमुळे इच्छा असूनही पुस्तकांसाठी मला पैसे खर्च करता येत नसत. आणखी एक गोष्ट.

मी चौदा आण्यांची पुस्तके घेतली; पण त्यासाठी वेगळी नाणी दिली. डॉ. बाबासाहेबांनी दिलेली ती एक रुपयाची नोट मी जपून ठेवली होती. ‘शामची आई’ हे पुस्तक विकत घेऊन त्यात एक सुंदर मोरपीस आणि त्याशेजारी ती एक रुपयांची नोट पुस्तकात जपून ठेवली होती. खरे तर ती नोट मी देवपूजेत ठेवणार होतो; पण बाबासाहेबांनाच तसे आवडले नसते. त्यांना पुस्तके खूप आवडत होती, म्हणून मी ती पुस्तकात ठेवली.

पुढे एस.एस.सी. परीक्षेची फॉर्म फी भरायला मला आईने थोडे पैसे दिले होते. एक रुपया कमी पडत होता. त्यावेळी मी त्या नोटेचा उपयोग केला, फी भरली. त्यावेळी मला सांगलीच्या सिटी हायस्कूलमधील प्रसंग आठवला. तो माझ्या जीवनातला पहिला आंबेडकर योग! आणि डॉ. बाबासाहेबांचे प्रत्यक्ष दर्शन होण्याचा दुसरा आंबेडकर योग!

त्यानंतर मी शिकलो. अनेक शाळांमधून एकेक वर्ष नोकरी केली. मग १९६३ ते १९७६ या कालखंडात नू.म.वि. मध्ये शिक्षक-पर्यवेक्षक म्हणून काम केले. त्यानंतर १९७६ ते १९९६ या काळात पुण्याच्या ख्यातनाम टिळक शिक्षण महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून अर्थातच शिक्षकांचा शिक्षक म्हणून समरसून काम केले.

या सर्व कालखंडात माझे चौफेर वाचन सुरू होते. त्यात डॉ. बाबासाहेबांच्या सर्व पुस्तकांचे मी वाचन केले. त्यांची चरित्रे वाचली. त्यांच्याविषयी वृत्तपत्रात, नियतकालिकात कुठेही लेख आले तरी ते मी बारकाईने वाचले.

त्यानंतर एकदा पुण्याला भरत नाट्यमंदिरासमोर गजानन बुक डेपोचे रमेश रघुवंशी यांची भेट झाली. ते मला म्हणाले, “नम, आम्ही डॉ. बाबासाहेबांच्या संबंधी बरीच पुस्तके प्रकाशित केली आहेत. तुम्ही एखादे छानसे चरित्र लिहून द्या. मी ते प्रकाशित करेन.”

रघुवंशी यांची ही ऑफर म्हणजे माझ्यासाठी सुवर्णसंधीच होती. त्यानिमित्ताने मी पुन्हा एकदा बाबासाहेबांची चरित्रे वाचली. विशेषतः धनंजय कीर यांनी बाबासाहेबांचे जे विस्तृत चरित्र लिहिले आहे ते मला खूपच भावले आणि मी ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: चरित्र व कार्य’ हे पुस्तक लिहिले. या पुस्तकाचा प्रकाशन समारंभ आमच्या टिळक शिक्षण महाविद्यालयाच्या सभागृहातच थाटामाटाने संपन्न झाला. तोही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्मृतिदिनी! ६ डिसेंबरला. हा माझा जीवनातील आणखी एक ज्ञानमय आंबेडकर योग!

पण यापुढेही आणखी काही योग जणू यायचेच होते. या पुस्तकावर डॉ. बाबासाहेबांचे सुंदर रेखाचित्र होते. हे पुस्तक लोकप्रिय झाले. अनेक वाचकपत्रे आली. कुणी प्रत्यक्ष भेटून अभिनंदन केले तर कुणी दूरध्वनीवरून. १४ एप्रिल हा डॉ. बाबासाहेबांचा जन्मदिन! ६ डिसेंबर हा स्मृतिदिन! या दोन्ही दिवशी मुंबईला दादरच्या स्मशानभूमीवर डॉ. आंबेडकर स्मारकाजवळ तुडुंब गर्दी असते. तिथे या पुस्तकाच्या शेकडो प्रती विकल्या गेल्या. एवढेच नव्हे तर महाराष्ट्रातील एस. टी. स्टँड किंवा रेल्वे प्लॅटफॉर्म यावर जे पुस्तकांचे स्टॉल असतात, तिथेही माझ्या या पुस्तकाच्या प्रती मी पाहिल्या. असा समाधान योग मी अनुभवत होतो; पण आणखी एक सुवर्णयोग यायचा होता. हे चरित्र पुस्तक आमच्या प्रकाशकांनी महाराष्ट्र राज्य वाङ्मय पुरस्कार योजनेसाठी पाठविले आणि काय आश्चर्य! माझ्या या पुस्तकाला राज्यपुरस्कार घोषित झाला. वृत्तपत्रातून सचित्र बातमी आली. माझा फोन सतत खणखणत होता. आंबेडकर योगाचे

सुंगधी शिडकावे मला रोमांचित करीत होते; पण त्यापेक्षा आणखी एक दुग्धशर्करा योग यायचा होता. महाराष्ट्र राज्य शासनाचा हा वाङ्मय पुरस्कार सोहळा पुण्याला टिळक स्मारक मंदिरात पार पडला. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या हस्ते मला ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र व कार्य’ या पुस्तकाबद्दल ‘बॅ. नाथ पै’ पुरस्कार मिळाला. स्मृतिचिन्ह, मानपत्र आणि चंदनाची माळ व पारितोषिक मानधनाचे पाकीट तर्कतीर्थांनी माझ्या हाती ठेवले.

कै. तर्कतीर्थांचा माझा चांगला परिचय होता. त्यांना सिटी हायस्कूलमधील प्रसंग माहीत होता. मला कै. साने गुरुजी ‘आंबेडकर’ म्हणाले होते ते त्यांना ठाऊक होते. पारितोषिक देताना तर्कतीर्थ जोशी मला कौतुक भरल्या मिष्किल आवाजात म्हणाले, “जोशा, अभिनंदन! आंबेडकराला आंबेडकर चरित्राबद्दल पारितोषिक मिळाले.” टिळक स्मारक मंदिरात टाळ्यांचा कडकडाट होत होता.

त्यानंतर एका संस्थेने माझा राज्यपुरस्कार मिळाल्याबद्दल सत्कार केला. तिथे मी मला मिळालेले मानपत्र घेऊन गेलो होतो. ते मी सर्वाना दाखवले. माझ्या भाषणात मी म्हणालो, ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्राबद्दल मला महाराष्ट्र शासनाचे हे मानपत्र मिळाले आहे; पण या मानपत्रावरील अक्षरे तीस-पस्तीस वर्षांपूर्वीच कै. साने गुरुजी यांनी सांगलीच्या सिटी हायस्कूलच्या प्रांगणात कोरलेली आहेत.

उपस्थित श्रोत्यांनी आश्चर्यचकित होत, भुवया उंचावून टाळ्या वाजवल्या. तेव्हा तो सांगलीचा प्रसंग मी विस्तृतपणे सांगितला. श्रोते भारावून गेले. हा माझा जीवनातला आणखी एक आंबेडकर योग! त्यानंतरच्या काळात मी डॉ. बाबासाहेबांच्या साहित्याच्या दोन इंग्रजी खंडांचे मराठी भाषांतर केले. हा अनुवाद करणे हे आव्हानच होते; पण मी ते पेलले.

पहिले पुस्तक होते Riddles in Hinduism.

या पुस्तकावर त्यावेळी सर्वत्र वादळी चर्चा

झाली होती; पण ते पुस्तक मूळ इंग्रजीत होते. वादळी चर्चा करण्यासारखे या पुस्तकात काय आहे हे सर्वसामान्य माणसाला समजावे म्हणून मी तो अनुवाद केला. मराठी भाषांतर केले 'हिंदुत्वातील कूटप्रश्न'. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, म. गांधी आणि काँग्रेस पक्ष यांमध्ये काही वैचारिक मतभेद होते. त्यावेळी सर्वत्र त्याची चर्चा सुरू होती.

डॉ. बाबासाहेबांनीच यासंबंधी एक विस्तृत ग्रंथ लिहिला होता. 'What Congress and Gandhiji Have Done to The Untouchables' असे या ग्रंथाचे नाव. या ग्रंथाचाही मी अनुवाद केला. त्याचे नाव 'काँग्रेस आणि गांधी यांनी अस्पृश्यांसाठी काय केले?' ही दोन्ही पुस्तके लोकप्रिय झाली. हा माझ्या जीवनातील आणखी एक आंबेडकर योग; पण आता आणखी एक सुवर्णयोग यायचा होता.

मी पुण्याच्या टिळक शिक्षण महाविद्यालयात प्राध्यापक होतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शिक्षणविचार हा विषय मी शिकवतही होतो. यासंबंधी निरनिराळे संदर्भ मी माझ्या प्रशिक्षणार्थी विद्यार्थ्यांना पुरवीत होतो.

पुणे विद्यापीठाच्या शिक्षणशास्त्र शाखेत मी उच्चतर संशोधनाचा मार्गदर्शक (Ph.D. Guide) म्हणून काम करित होतो. माझ्या मार्गदर्शनाखाली ५-६ संशोधक पीएच.डी. पदवीसाठी संशोधन करित होते. एक दिवस मुंबईच्या एका शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयाच्या प्राचार्या असलेल्या श्रीमती अँना फर्नांडिस माझ्या भेटीला आल्या. त्यांना पुणे विद्यापीठात शिक्षणशास्त्र विभागात पीएच.डी. करण्याची इच्छा होती. त्यांनी नावही नोंदविले होते. त्यांना मार्गदर्शकाची (Guide) आवश्यकता होती. म्हणून त्या माझ्या भेटीला आल्या होत्या. त्यांचे माध्यम इंग्रजी होते आणि त्यांना मुंबईतील एखाद्या शैक्षणिक समस्येवर संशोधन करायचे होते. त्या भेटीला आल्यावर विषयासंबंधी खूप चर्चा झाली आणि मी त्यांना डॉ. आंबेडकर यांचा शिक्षणविचार व त्यांचे

शैक्षणिक कार्य हा विषय दिला. आव्हान मोठे होते, मार्गदर्शक म्हणून माझ्यासमोर आणि संशोधक म्हणून श्रीमती अँना फर्नांडिस यांच्यासमोर; पण त्यांनी ठरवले पुणे विद्यापीठाकडे विषय सादर केला आणि संमती मिळाली.

तीन वर्षे श्रीमती फर्नांडिस माझ्याकडे मार्गदर्शनासाठी येत होत्या. त्याकाळात मीही डॉ. आंबेडकर या विषयाचा नव्याने अभ्यास केला. श्रीमती फर्नांडिस यांना मी औरंगाबादला जाऊन नागसेनवनातील शिक्षणसंस्थेचा अभ्यास करण्याचीही सूचना केली. त्यांनीही ती मान्य केली.

श्रीमती फर्नांडिस यांनी या संशोधनासाठी खूप कष्ट घेतले. खूप मेहनत केली आणि मार्गदर्शक या नात्याने मलाही त्या मेहनतीचा वाटा उचलावा लागला; पण हे करत असताना मला प्रत्येक वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नव्याने उलगडत जात होते. त्यामुळे श्रीमती फर्नांडिस यांच्या संशोधनातही भारदस्तपणा आला.

श्रीमती फर्नांडिस यांनी प्रबंध सादर केला. परीक्षकांचे खूप अनुकूल अभिप्राय आले. मौखिक परीक्षा पुणे विद्यापीठाच्या शिक्षणशास्त्र विभागातच झाली. श्रीमती फर्नांडिस यांनी प्रश्नांची उत्तरे चोख दिली आणि श्रीमती अँना फर्नांडिस यांना पीएच.डी. पदवी मिळाली. मार्गदर्शक डॉ. न. म. जोशी. माझ्या जीवनातील हा सर्वोच्च असा आंबेडकर योग. १९४९ साली सांगलीच्या सिटी हायस्कूलमधील पटांगणात कै. सानेगुरुजी यांनी भर उन्हात मला आंबेडकर संबोधून माझ्या जीवनातील ज्या आंबेडकर योगाला आरंभ झाला, त्याची सांगता मधल्या काळातील योगांच्या सह श्रीमती फर्नांडिस यांच्या पीएच.डी. पदवीने झाली.

असा हा माझ्या जीवनातील सुवर्णयोग! भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर योग!

 लेखक हे सुप्रसिद्ध साहित्यिक व शिक्षणतज्ज्ञ आहेत.

बौद्धिक संपदेचे अवकाश

दीपक करंजीकर, मुंबई : ९८८१५४६५७८

बुद्धीला अनादिकाळापासूनच महत्त्व आहे. बुद्धी ही संपत्ती आहे. आजकाल संगणकयुगात तर या बौद्धिक संपदेला राष्ट्रीय संपत्तीमध्ये स्थान आहे. ही बौद्धिक संपत्ती म्हणजे काय, त्यामध्ये कोणकोणत्या गोष्टी येतात. स्वामित्व हक्क, बौद्धिक संपदा हक्क म्हणजे काय असे अनेक प्रश्न सामान्यांना असतात. एप्रिलमध्ये असणाऱ्या स्वामित्व हक्क दिवस व बौद्धिक संपदा हक्क दिवस याचे औचित्य साधून लेखक आपल्याला त्याचा परिचय करून देत आहेत.

बुद्धी या शब्दाचा अर्थ सर्वसामान्यतः आकलन-क्षमता असा समजला जातो. सांख्य-योग दर्शनांमध्ये बुद्धी म्हणजे निश्चयात्मक ज्ञान करवून देण्याचे साधन असे म्हटले आहे. मानवाला आपल्या पाच ज्ञानेंद्रियांद्वारा बाह्य वस्तूंचे ज्ञान होते, त्यामुळे त्यांना बाह्येंद्रिये किंवा बाह्य-करण असे म्हणतात, तर मन, अहंकार व बुद्धी यांद्वारे बाह्य तसेच सुख-दुःख इत्यादी विषयांचेही ज्ञान होते, म्हणून या तिघांना अंतर इंद्रिये किंवा अंतःकरण म्हणतात. बुद्धी ही या अंतःकरणातील तीन घटकांपैकी सर्वात महत्त्वपूर्ण आहे.

बुद्धी ही प्रकृतीपासून उत्पन्न झाल्यामुळे प्रकृतीमध्ये असणारे सत्त्व, रज व तम हे तीन गुण बुद्धीमध्येही दिसून येतात; पण या बुद्धीमुळे प्राप्त होणाऱ्या गुणांची म्हणजे बुद्धिमत्तेची व्याख्या कशी करावी हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आजपर्यंत बुद्धिमत्तेच्या अनेक व्याख्या झालेल्या आहेत. त्या बघणे महत्त्वाचे अशासाठी आहे बौद्धिक संपदेची व्याप्ती समजण्यासाठी ते मोलाचे आहे.

मानवाचा बुद्धिगुणांक इतर प्राण्यांच्या तुलनेत श्रेष्ठ मानला जातो. त्यामुळेच आज मानवाने बुद्धीच्या जोरावर यशाची शिखरे काबीज केली. पार चंद्रापर्यंत मजल मारता आली. एवढेच नव्हे तर मानव आणि

मानवेतर प्राणी यांच्यामध्ये या बुद्धिमत्तेमुळेच फरक दिसून येतो. बुद्धिमत्ता म्हणजे काय? याबाबत वेगवेगळ्या मानसशास्त्रज्ञांनी अनेक सिद्धांत मांडले आहेत. मानवी बौद्धिक क्षमतांच्या मापनासाठी फ्रेंच मानसशास्त्रज्ञ अल्फ्रेंड बिने यांनी सन १९०५ मध्ये सायमन नावाच्या सहकाऱ्याच्या मदतीने पहिली बुद्धिमत्ता चाचणी तयार केली; म्हणून बिने यांना बुद्धिमत्तेचा जनक म्हणतात. सन १९१६ मध्ये याच चाचणीची सुधारित आवृत्ती तयार करण्यात आली. त्यानंतर १९३७, १९६० मध्ये चाचणीच्या आखणीत सुधारित आवृत्त्या तयार करण्यात आल्या. याच चाचण्यांचा आधार घेऊन जगातील अनेक मानसशास्त्रज्ञांनी बुद्धिमत्ता चाचण्यांमध्ये खूप मोठे योगदान करून वयोगटानुसार अनेक चाचण्या तयार केल्या आहेत. त्यामुळेच आज बुद्धिगुणांक मापन करणे सहज सोपे झाले आहे. आज प्रत्येक वयोगटासाठी बुद्धिमत्ता चाचण्या उपलब्ध आहेत.

या बुद्धीचा उपयोग करून निर्माण केलेली मूर्त अथवा अमूर्त संपत्ती म्हणजे बौद्धिक संपदा का? हे जरा नीट समजून घेऊ. संपत्ती म्हटले, की आपल्याला एखाद्या व्यक्तीची किंवा संस्थेची संपत्ती असे सोपे परिमाण आठवते. ही संपत्ती म्हणजे केवळ जमीन, इमारत, पैसे अशी मूर्त स्वरूपातील संपत्ती जी प्रत्यक्ष

समोर दिसते अशी संपत्ती. व्यक्ती, संस्था किंवा प्रदेश यांच्या संपत्तीचा आणखी एक प्रकार आहे तो म्हणजे अमूर्त संपत्ती; जी दृश्य स्वरूपात दिसत नाही. जिच्या असण्याची जाणीव मात्र होते. अमूर्त संपत्ती यात एखादे पेटेंट, एखादी निर्मिती आणि तिचा कॉपीराईट, डिझाइन, ट्रेडमार्क, हेच थोडे वाढवत नेत यात भौगोलिक मानांकन (जीआय टॅग) याचाही समावेश करता येईल. म्हणजेच काय? तर एखादी व्यक्ती किंवा संस्था आपल्या उपजत बुद्धीचा वापर करून एखादी निर्मिती करते, तेव्हा त्या निर्मितीवर अर्थातच तिचा अधिकार किंवा हक्क निर्माण होतो. एक अर्थाने ही तिची मक्तेदारी होय. माणसाच्या सर्जनशीलतेतून निर्माण झालेल्या अशा सर्वच गोष्टी ही विशिष्ट मक्तेदारी आपल्याला प्राप्त करून देतात. निर्मिती झाल्यावर आलेल्या या मक्तेदारीसाठी त्या सर्जकाला त्याचे अधिकार मिळणे अत्यंत नैसर्गिक आहे; म्हणजे आपण निर्माण केलेल्या संपदेवर अर्थातच बुद्धीचा जन्मजात हक्क असल्याने याबाबत त्या हक्काचा जो अधिकार आपल्याला प्राप्त होतो तो म्हणजेच बौद्धिक संपदा अधिकार. त्यामुळेच बौद्धिक संपदा अधिकाराद्वारा तुमची कला, तंत्रज्ञान, सर्जनशीलता, ज्ञान यांना कायदेशीर सुरक्षा व साधनता प्राप्त करून द्यायला हवे.

एखाद्या स्थावर संपदेसारखीच ही सर्जकाची संपदा कायद्याच्या भाषेत आणि कक्षेत आणायला हवी; म्हणजे काय? तर जमीन-जुमला, पैसा-अडका यासारखेच कला, तंत्रज्ञान, सर्जनशीलता, कायदे, व्यवसाय हे विषयसुद्धा बौद्धिक संपदा अधिकाराच्या रक्षणाचे विषय आहेत. आजच्या या बौद्धिक क्षमतेच्या जोरावर रोज नवी शिखरे गाठता येणे शक्य असण्याच्या आजच्या काळात, मानवी प्रगतीच्या विश्वात, या

अमूर्त संपदेचे महत्त्व आहे. अगदी स्पष्ट सांगायचे झाले तर अमूर्त अशी बौद्धिक संपदा हा मूर्त अशा संपदेचा स्रोत आहे. म्हणजे एखाद्या व्यावसायिक संस्थेची मूर्त संपदा, आर्थिक प्रगती ही तिच्या अमूर्त संपदा बौद्धिक संपदेवर अवलंबून असू शकते. बौद्धिक संपत्ती हा मूलभूत अधिकार असून तो मालमत्ता हक्कांचा एक भाग आहे, ज्यात शोध, ब्रँड, डिझाईन्स, कलात्मक आणि साहित्यिक कामे ज्यांनी तयार केली त्यांची मालमत्ता आहे.

विशेष म्हणजे ज्याप्रमाणे जमीन, इमारत, पैसे ही मूर्त स्वरूपातील संपत्ती नावावर करू शकतो त्या प्रकारेच ही अमूर्त स्वरूपातील संपत्तीदेखील व्यक्ती अथवा संस्थेच्या नावावर करण्याचे विशेष कायदे आहेत. त्यातून हे अधिकार रक्षित होतात आणि याच अधिकारांना बौद्धिक संपदा अधिकार (Intellectual Property Rights IPR) असे म्हटले जाते जगभर २३ आणि २६ एप्रिल हे स्वामित्व हक्क दिवस आणि आंतरराष्ट्रीय बौद्धिक संपदा दिवस म्हणून साजरे केले जातात.

बौद्धिक संपदा अधिकार कायदेशीर असतात आणि त्याचे स्वरूप प्रादेशिक आहे म्हणजे ते विशेष प्रदेशापुरते मर्यादित असतात व हे एकप्रकारे नकारात्मक स्वरूपाचे अधिकार आहेत. जे इतर व्यक्तींना तुमच्या परवानगीशिवाय तुमची बौद्धिक संपदा वापरण्यापासून प्रतिबंध करतात.

आपल्या बौद्धिक संपदा अधिकाराचा आनंद घेण्यासाठी आणि आपल्या बौद्धिक क्षमतेच्या जोरावर केलेल्या कोणत्याही कामाचे (यात शोध, ट्रेडमार्क, कलात्मक किंवा साहित्यिक काम, डिझाइन किंवा संगीत निर्माण असे सगळेच आले) परवानीशिवाय पुनर्वापर होण्यापासून संरक्षण करण्यासाठी देशातील

बौद्धिक मालमत्ता संस्थेत या प्रकारच्या पेटंट्सची निर्मिती करणाऱ्या संस्थेची नोंदणी करणे आवश्यक आहे. या अधिकाराचे अजून एक उद्दिष्ट म्हणजे बनावट, चाचेगिरी अशा सर्रास घडणाऱ्या प्रकारांविरुद्ध लढा देणे आहे. बौद्धिक मालमत्ता २ प्रकारांमध्ये विभागली जाते. कॉपीराइट आणि औद्योगिक मालमत्ता. कॉपीराइट अधिकार हा साहित्य, कलात्मक आणि आर्किटेक्चरल डिझाइनचे संरक्षण करतो आणि औद्योगिक मालमत्ता शोध, ट्रेडमार्क आणि औद्योगिक डिझाइनच्या पेटंटसाठी जबाबदार असते. कॉपीराइट्समुळे साहित्य, कलात्मक कामे, चित्रपट, संगीत, आर्किटेक्चरल डिझाईन्स यांचे अनधिकृत पुनरुत्पादन होऊ शकत नाही.

औद्योगिक मालमत्ता अधिकारामुळे वैज्ञानिक उपयोग, आविष्कार, चिन्हे, ट्रेडमार्क, नावे, लोगो आणि व्यावसायिक वापरासाठी औद्योगिक रचना यांवर पेटंट प्रदान करते. त्यामुळे पेटंट धारकास हक्क मिळतो की त्याची निर्मिती केवळ त्याच्या संमतीने तयार केली जाईल, वापरली जाईल, वितरित केली जाईल किंवा विकली जाईल.

विशिष्ट निर्मितीच्या प्रकारावरून बौद्धिक संपदा हक्क आणि त्याचे प्रकार असे आहेत
कला क्षेत्रातील निर्मिती

साहित्य, चित्र, शिल्प, संगीत, नाट्य किंवा चलचित्र इत्यादींवर त्यांच्या निर्मात्याला कॉपीराइट (स्वामित्व हक्क) मिळतो.

उद्योग क्षेत्रातील निर्मिती

उत्पादनाची ओळख पटवणारे चिन्ह असेल किंवा ब्रॅण्डनेम किंवा उत्पादनाची ओळख बनलेले घोषवाक्य, यावर ट्रेडमार्क मिळतो. एखाद्या औद्योगिक उत्पादनाच्या सौंदर्यपूर्ण डिझाईनवर, कारचा किंवा

मोबाईल फोनचा नावीन्यपूर्ण आकार, इत्यादींवर इंडस्ट्रियल डिझाईन मिळते.

भौगोलिक क्षेत्र

एखादे भौगोलिक ठिकाण जेव्हा त्या उत्पादनाची ओळख बनते, तेव्हा त्यावर जिओग्राफिकल इंडीकेटर (भौगोलिक निर्देशक) ही बौद्धिक संपदा मिळते.

संशोधन

एखाद्या नावीन्यपूर्ण उत्पादनावर किंवा उत्पादन बनवण्याच्या प्रक्रियेवर त्याच्या संशोधकाला पेटंट मिळते.

काळाच्या ओघात जागतिकीकरणाच्या व खुल्या आर्थिक धोरणाच्या झंझावातात नवीन आंतरराष्ट्रीय करार झाले. बौद्धिक संपदा हा मामला मग गुंतागुंतीचा बनत गेला. ट्रिप्स (ट्रेड रिलेटेड अस्पेक्ट्स ऑफ इंटेलेक्चुअल प्रॉपर्टी राइट्स) या व्यापारविषयक बौद्धिक संपदा हक्क करारातर्फे अमेरिकन पेटंट कायदा डब्ल्यू. टी. ओ.च्या सर्व देशांमध्ये लागू करण्यात आला. आपल्या देशातही तो मार्च २००५ मध्ये लागू झाला. आपला देश जागतिक व्यापार संघटनेचाही सदस्य असल्याने असल्या कायद्याचे महत्त्व होतेच.

आजच्या स्पर्धात्मक युगात, व्यावसायिक संस्थेसाठी बौद्धिक संपदा अधिकार कशासाठी गरजेचे असतात हे समजून घेणे आवश्यक आहे.

बाजारातील स्वामित्व

बौद्धिक संपदा अधिकार हे असे कायदेशीर अधिकार आहेत ज्याद्वारे इतरांना त्या विशिष्ट वस्तूचे उत्पादन करण्यासाठी मर्यादित कालावधीसाठी प्रतिबंध घातला जातो, परिणामी बाजारामध्ये तुमच्या वस्तूचे स्वामित्व, दबदबा, वर्चस्व निर्माण होते आणि याद्वारे निश्चितच कंपनीच्या व्यवसायाला फायदा होतो.

इतरांहून वस्तूचे वेगळेपण

बौद्धिक संपदा अधिकारामुळे वस्तूचे इतरांहून एक वेगळेपण निर्माण होते त्यामुळे त्या वस्तूचा परिणामी कंपनीचादेखील बाजारामध्ये स्वतःचा असा एक मोठा आर्थिक वाटा निर्माण होतो.

ब्रँड मूल्य

ब्रँड ही अशी एक बाब आहे जिचा थेट संबंध त्या उत्पादनाच्या विक्रीशी आहे; कारण ब्रँड ग्राहकांच्या मनात गुणवत्तेविषयी ग्राहकांच्या विषयी एक जोडणारी भावन निर्माण करतो, तो दर्जाची हमी देतो. अशा गोष्टीमुळे उत्पादने ब्रँडरूपी ओळखीने प्रसिद्द होतात. बौद्धिक संपदा अधिकारामुळे वस्तू ब्रँड म्हणून नावारूपाला येते व याचादेखील व्यवसायाला फायदा होतो.

उत्पादन क्षमता वाढणे

भविष्याच्या दृष्टीने संशोधनावर अधिक भर देऊन बौद्धिक संपदा अधिकाराद्वारे संरक्षण प्राप्त करून आणखी उत्पादन वाढले जाते, तसेच वरील सर्व फायद्याचा विचार करता वाढलेल्या मागणीमुळे उत्पादनक्षमतादेखील वाढली जाते.

स्पर्धात्मक फायदा व बाजारातील मोठा वाटा

बौद्धिक संपदा अधिकार कार्यालयाने दिलेल्या कायदेशीर अधिकारामुळे इतर स्पर्धकांच्या तुलनेत आपल्या वस्तूला ब्रँड दर्जामुळे विशेष स्पर्धात्मक लाभ होतात.

विक्री करारांना कवच

वाटाघाटीवेळी तसेच करार करताना विशेष मुद्दे व ताकद प्रधान करते.

वापर स्वातंत्र्य

बौद्धिक संपदा अधिकार वस्तूला विशेष नाव, प्राप्त होते. बाजारात ब्रँड नावाद्वारे वस्तूला स्वामित्व व विशेष दर्जा, कार्यक्षेत्र व नाव वापरण्याचे स्वातंत्र्य मिळते.

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे बौद्धिक संपदा अधिकार हे एक प्रकारचे नकारात्मक अधिकार आहेत ज्याद्वारे इतर व्यक्तींना त्या वस्तूची निर्मिती किंवा त्यासंबंधित अधिकारापासून दूर ठेवले जाते. यामुळे बऱ्याचदा मक्तेदारी, एकाधिकार (मोनोपॉली) निर्माण होते. त्यामुळे एखादी वस्तू, व्यक्ती किंवा कंपनी ज्या किमतीत विकेल त्याच किमतीत खरेदी करावी लागते. परिणामी ग्राहकांना सेवेसाठी अधिक मूल्य द्यावे लागते.

आता थोडे पेटंटविषयी आणि त्यांच्या व्यवहाराबद्दल सांगितले पाहिजे

जगातील निरनिराळ्या देशांत पेटंट आणि कॉपीराइट यांचे असणारे कायदे निरनिराळे का असतात? जगातील सगळ्या शास्त्रज्ञ वा उद्योजकांसाठी एकच जागतिक पेटंट घेण्याची सोय का नाही? असे प्रश्न वाचकाच्या मनात निर्माण होऊ शकतात. वास्तविक याचे उत्तर अगदी सोपे आणि व्यावहारिक आहे.

तुम्ही समजा नाशिकमध्ये एक प्लॉट खरेदी केलात आणि त्याची नोंदणी करताना महसूल खात्याने तुम्हाला या मालमत्तेची मुंबईत, दिल्लीत, अमेरिकेत, जर्मनीमध्ये, अशा सगळीकडेच नोंदणी करावी लागेल असे सांगितले तर तुमची काय प्रतिक्रिया असेल? हा काय उफराटा उद्योग आहे आणि मी तो कशासाठी करायचा असे उद्भिन्न प्रश्न तुमच्या मनात उभे राहतील ना? आपल्या म्हणजेच अशा स्थावर मालमत्तेचे रक्षण करण्यासाठी आपल्याला अशी गावोगाव जाऊन नोंदणी करावी लागत नाही. अजून एक बाब म्हणजे तो प्लॉट नाशिकमधून कोणी इतर ठिकाणी नेऊ शकणार नाही शिवाय त्यावर कोणी अतिक्रमण केले तर ते तुमच्या दृष्टीस पडेल.

निव्वळ बौद्धिक संपदांचे मात्र असे नाही, त्या अमूर्त असतात. त्या स्थावर नसतात आणि म्हणूनच तुमच्या बौद्धिक संपदा हक्कांची नोंदणी तुम्हाला देशोदेशी जाऊन करावी लागते. समजा तुम्ही एक नावीन्यपूर्ण आणि एकमेव असे उत्पादन बनवले आहे आणि ते तुम्हाला जगातील काही देशात जाऊन विकायचे आहे. ज्यासाठी उत्पादनासाठी आपण इतके कष्ट घेतले, विचार केला, त्यावरचा आपला अधिकार अबाधित रहावा त्याची इतर कोणी नक्कल करू नये म्हणून तुम्हाला त्याचे पेटंट वेगवेगळ्या देशांत, वेगवेगळे फाइल करावे लागतील; कारण हे बौद्धिक संपदा असल्याने केवळ एकच ठिकाणी पेटंट करून हे तुमचे नावीन्यपूर्ण असे उत्पादन संपूर्ण जगात संरक्षित झाले असे होत नाही; कारण बौद्धिक संपदेच्या बाबतीत वैश्विक किंवा ग्लोबल पेटंट ही संकल्पनाच मुळी अस्तित्वातच नाही.

हे वेगवेगळ्या प्रकारचे बौद्धिक संपदा हक्क त्यांच्या निर्मात्याला या निर्मितीवर ठरावीक काळापुरते स्वामित्व हक्क बहाल करतात. या काळात निर्मात्याच्या परवानगीशिवाय ही निर्मिती मग कुणीही करू शकत नाही; तिच्यावर तिच्या मालकाची या काळात मक्तेदारी असते. निर्मात्याने ही निर्मिती करण्यासाठी जे कष्ट, पैसा, वेळ घालवला त्याचा मोबदला म्हणून देशाचे सरकार त्याला ही मक्तेदारी बहाल करते. या कालावधीत त्याच्या मालकाशिवाय दुसरे कुणीही ती गोष्ट बनवू शकत नाही. त्यामुळे त्या निर्मितीला बाजारात कुठलीही स्पर्धा नसते. स्पर्धा नसल्यामुळे ती महागडी होते. या वाढीव भावांमुळे मग बौद्धिक संपदा हक्क आणि इतर दुसऱ्या कुठल्यातरी हक्कांमध्ये संघर्ष होणे अटळ होऊन बसते.

याशिवाय एका उत्पादनावर वेगवेगळ्या प्रकारचे बौद्धिक हक्क संभवतात. त्या उत्पादनाची असणारी विविध वैशिष्ट्ये, आकार, रंग, नाव अशा वेगवेगळ्या गोष्टींसाठी त्याचे स्वामित्व हक्क घ्यावे लागतात; कारण ती प्रत्येक बाब बौद्धिक संपदाच आहे या उत्पादनात समाविष्ट असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या बौद्धिक संपदा म्हणजे पेटंट, ट्रेडमार्क आणि इंडस्ट्रीयल डिझाइन, या वीसही देशांत जाऊन संरक्षित कराव्या लागतील. आता इथे अजून एक बाब लक्षात घ्यावी लागते आणि ती म्हणजे प्रत्येक देशाचे बौद्धिक संपदा कायदे वेगवेगळे आहेत; म्हणजे एखाद्या जुन्या औषधाच्या दुसऱ्या नव्या उपयोगावर सर्व देशांत पेटंट मिळेल; पण भारतात पेटंट मिळणार नाही. कारण भारताचा पेटंट कायदा इतर देशांच्या कायद्यापेक्षा वेगळा आहे. किंवा एखाद्या पुस्तकावर एका देशात ५० वर्षे कॉपीराइट मिळेल आणि दुसऱ्या एखाद्या देशात ८० वर्षे. कारण दोन्ही देशांचे कॉपीराइट कायदे वेगवेगळे आहेत आणि ते फक्त त्या त्या देशांपुरते मर्यादित आहेत. हे बौद्धिक संपदांचे एक वेगळेपण आहे आणि ते जपणे पण तितकेच मोलाचे आहे. याला बौद्धिक संपदांची स्थानिकता असे म्हणतात.

सध्याच्या स्पर्धात्मक आणि एकमेकांवर कुरघोडी करण्याच्या युगात, बौद्धिक हक्कांचे हे स्थानिकपण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. चीनसारखा आक्रमक देश इतर देशांच्या मालकीचे एखादे डिझाईन चोरून त्यावर काही फेरबदल करून कोणत्याही बौद्धिक संपदेचे स्वामित्व धन न देता सर्रास वापरू शकतो. यामुळे बौद्धिक संपदेच्या स्थानिकपणाचा थेट देशाच्या अर्थकारणावर दूरगामी असा परिणाम होण्याची दाट शक्यता असते जी देशासाठी घातक सुद्धा आहे. उदाहरण द्यायचे झाले तर चीनने अमेरिकेच्या लष्करी

संसाधनाच्या संशोधनांच्या बौद्धिक संपदांची बेलगामपणे सातत्याने चोरी केली आहे असे अनेक अमेरिकन अध्यक्षांनी जगाच्या व्यासपीठावरून जाहीरपणे सांगितले आहे. त्याबद्दल अमेरिकेला चीनवर कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय न्यायालयात दाद मागता आली ती केवळ बौद्धिक संपदा अधिकार अस्तित्वात होता; म्हणून. चीनबद्दल त्यामुळे जगभर एक संशय निर्माण झाला, जो त्यांना विश्वसनीय राष्ट्र अशी प्रतिमा निर्माण करताना पुढे त्रासदायक ठरणार आहे. याचा अर्थ बौद्धिक संपदेत एखाद्या देशाचे मागासलेपण, एखाद्या देशाचे वंचितपण संपवण्याची अमर्याद क्षमता आहे. त्याचा फायदा घेणारे देश पेटंट नोंदणीच्या कृतीने वठणीवर येऊ शकतात. निदान ते असली अनैतिक कृत्ये करतात हे जगातील इतर देशांच्या लक्षात येऊन त्यांच्यात सावधानता निर्माण होते. अशा देशाला मग बहिष्कृत केले जाऊ शकते.

सर्व देशात एक कायदा असू शकत नाही याचे अजून एक कारण प्रत्येक देश हा वेगळा असतो त्याची सामाजिक स्थिती, आर्थिक क्षमता, नागरिकांचे दर्जोई उत्पन्न, कार्यक्षमता या गोष्टी भिन्न असणे साहजिक आहे. याशिवाय प्रत्येक देशाची संस्कृती, चालीरीती आणि एकूणच जीवनपद्धती वेगवेगळी असते. अशा वेळी सर्व देशांना एकच कायदा लागू केला तर मोठे अनर्थ उद्भवू शकतात. मागासलेल्या देशात स्वामित्व हक्क नोंदणी अत्यल्प असू शकते. त्या तुलनेत प्रगत देश अधिक संख्येने पेटंट बाळगून असतात; कारण तिथे संशोधनाला पुरेसा वाव, सबळ असे आर्थिक आणि संरचनेचे पाठबळ असते. युरोप, अमेरिका किंवा चीनसारखा उत्पादक देश आपली उत्पादने आफ्रिकेतील, आशियातील अथवा दक्षिण अमेरिकेतील गरीब देशांत विकू पहातात; म्हणजे हे देश असल्या

गरीब देशांकडे आपली हक्काची बाजारपेठ; म्हणून बघतात. जर भविष्यात या गरीब देशांनी पेटंट्स मिळविण्याचा प्रयत्न केला तर ते प्रगत देशांची असल्या उत्पादनांची मक्तेदारी संपवू शकतात; कारण या मक्तेदारीनेच प्रगत देशांच्या उत्पादनांना तुलनेने स्वस्त केलेले असते आणि त्यांच्याशी गरीब देशातील स्थानिक कारखानदार स्पर्धा करूच शकत नाही. असल्या अव्यापारेषु व्यवहाराने प्रगत देशातील उत्पादने कमालीची महाग होतात आणि त्या देशाच्या गरीब जनतेला ती विकत घेण्याची ताकद उरत नाही. जर अशी उत्पादने औषधांसारख्या जीवनावश्यक वस्तू असतील तर त्यांचे भाव न परवडल्यामुळे या देशाच्या गरीब नागरिकांचे जीव जातात. मग अशा वेळी या गरीब देशाचा पेटंट कायदा असाच असला पाहिजे, जो कुठल्याही संशोधनाला सहजासहजी पेटंट मिळू देणार नाही. पेटंट मिळण्याचे या देशाच्या कायद्याचे निकष हे जास्तीत जास्त काटेकोर असतील.

याउलट अमेरिकेसारख्या उत्पादक देशांचे पेटंट कायदे मात्र जास्तीत जास्त पेटंट्स मिळण्याला पोषक असणार. पेटंट सहज मिळत असेल तरच मोठमोठ्या कंपन्या संशोधनावर पैसा आणि वेळ खर्च करतात. कारण पेटंटने मिळणाऱ्या मक्तेदारीमुळे या कंपन्यांचा संशोधनावरचा खर्च भरून निघतो. जितक्या या कंपन्या नवनवे शोध लावतील तितका या देशाचा व्यापार वाढतो आणि निर्यात सुधारते आणि हे देश अधिक अधिक बलाढ्य आर्थिक महासत्ता बनतात. बौद्धिक संपदेचे बोट पकडून चोर पावलाने येणारे अर्थकारण असे सर्वव्यापी आहे.

आज नेमक्या याच अवघड वळणावर भारत उभा आहे. एकीकडे पुरेशी क्रयशक्ती नसणारी गरीब जनता, दुसरीकडे जागतिकीकरणाने लादलेला

औद्योगिकीकरणाचा रेटा तर तिसरीकडे देशातील कायदे जुन्या काळातील; म्हणजे नावीन्यप्रधान असण्यापेक्षा आर्थिक अनुपालन राबविण्यास भाग पाडणारे कायदे. ही अत्यंत अवघड वस्तुस्थिती आहे; म्हणूनच अशा परिस्थितीत भारताचा बौद्धिक संपदा कायदा हा वेगळा निकष घेऊन यायला हवा. असा कायदा जो आपल्या क्रयशक्ती नसणाऱ्या जनतेला गरजेच्या सर्व वस्तू अगदी स्वस्तात उपलब्ध करून देईल, असा कायदा जो उद्योगांना नावीन्याच्या संशोधनासाठी पुरेसे संरक्षण देईल. ज्यामुळे संशोधनाचे परीघ मोठे होत जातील. गंमत कशी आहे बघा भारत हा एक जुगाड करणाऱ्या लोकांचा देश आहे. अगदी किरकोळ आणि सामान्य माणूसही इथे काहीना काही युक्त्या करून आपले जीवन सोपे, सुलभ करत असतो हेच तर पेटंटचे मर्म आहे. ज्या देशात असे जुगाड पावलोपावली भेटतात त्या देशात पेटंटसची संख्या अल्प असणे हे पेटंटचे महत्त्व न कळणाऱ्या, त्याबद्दल पुरेशी जाणीव नसणाऱ्या वस्तुस्थितीला अधोरेखित करणारे आहे. त्यामुळे ते लक्षात घेतले तर पाहिजेच; पण त्याचबरोबर बौद्धिक संपदा कायद्याची चौकट अधिक भक्कम आणि इथल्या वस्तुस्थितीला सामावून घेणारी असायला हवी. आपण ज्याला जुगाड म्हणतो तो करताना वापरल्या जाणाऱ्या क्लृप्त्या अधिक स्वस्त किमतीत कशा वापरता येतील व त्याचबरोबर इथल्या लोकांच्या गरजा भागविणाऱ्या असतील अशा प्रकारे पेटंट कायदा राबवला पाहिजे, तरच औद्योगिक कंपन्या अधिक संशोधन करण्यासाठी पुढाकार घेतील; पण एक चांगली बातमी अशी आहे सरकारला याची जाणीव झाली आहे आणि बौद्धिक संपदेबद्दल त्यांच्या अधिकाराला कवच देणारे कायदे आता संमत होत आहेत. अशा प्रकारे देशांची आर्थिक

स्थिती, प्रगतीचा टप्पा, संस्कृती यामुळे बौद्धिक संपदा हक्क प्रादेशिक असणे गरजेचेच होऊन बसते. सरकारच्या व्यवस्थेचा लाभ घेत आपले बौद्धिक संपदेचे परीघ वाढवत नेले पाहिजे. यामुळे कुठल्या बलाढ्य देशाच्या उत्पादनाला हे हक्क नाकारावे लागले तर कुठल्याही दबावाला बळी न पडता ते नाकारण्याची हिंमत आपल्या देशात निर्माण होऊ शकते.

बौद्धिक संपदा अधिकार कायदा आणि याबद्दलची माहिती खालील प्रमाणे आहे

* पेटेंट कायदा १९७० (तीन घटना दुरुस्ती १९९९, २००२, २००५) * कॉपीराईट कायदा १९५८ * ट्रेड मार्क कायदा १९९९ * इंडस्ट्रियल डिझाइन कायदा २००० * भौगोलिक मानांकन कायदा १९९९

बौद्धिक संपदा अधिकार विषयक आंतरराष्ट्रीय संस्था व परिषदा

* जागतिक बौद्धिक संपदा कार्यालय संस्था (डब्ल्यूआयपीओ). World Intellectual Property office Organization (WIPO). * औद्योगिक मालमत्ता संरक्षणविषयक पॅरिस अधिवेशन, १९८३ (पेटेंट, ट्रेडमार्क, डिझाईन्स इ. विषयक) साहित्यिक आणि कलात्मक कार्याच्या संरक्षणासाठी बर्नचे अधिवेशन १९८६ (कॉपीराइट्स संबंधित). * पेटेंट को-ऑपरेशन ट्रीटी (पीसीटी). Patent co-operation treaty (PCT). * जागतिक व्यापार संघटना (डब्ल्यूटीओ). World trade organization (WTO).

जागतिक व्यापार

भारताने अलीकडेच नव्या राष्ट्रीय बौद्धिक मालमत्ता अधिकार धोरणला मान्यता दिलेली आहे. त्याची राष्ट्रीय घोषणा क्रिएटिव्ह इंडिया; इनोव्हेटीव्ह इंडिया ही आहे. भारताच्या NIPR हे बौद्धिक

मालमत्ता (IP) संबंधित आस्थापना आणि संस्था यांच्यात सहयोग निर्माण करणे आणि सहकार्य करणे. विविध क्षेत्रात सर्जनशीलता आणि नावीन्यपूर्ण कल्पना तयार करण्यासाठी एक नावीन्यपूर्ण आश्वासक वातावरण तयार करण्यासाठी सरकार, R & D संस्था, शैक्षणिक संस्था आणि कॉर्पोरेट कंपन्या यांना अधिक सशक्त करते. भारतात एक स्थिर, पारदर्शक आणि सेवा देणारे IPR प्रशासन उपलब्ध करून देण्यासाठी जागतिक व्यापार संघटने (WTO) द्वारे TRIPS कराराच्या माध्यमातून बौद्धिक मालमत्ता संरक्षण कायदा अधिक मजबूत केला आहे.

नवे NIPR धोरण हे दोहा विकास अजेंडा आणि TRIPS करार यावर आधारित आहे.

NIPR धोरणची उद्दिष्टे:

समाजाच्या सर्व विभागांत आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक फायदे याबद्दल सार्वजनिक जागरूकता निर्माण करणे. * IPR ची पिढी प्रगत करणे. * मोठ्या सार्वजनिक आवडीसह मालकांचे हितसंबंध सांभाळण्यासाठी मजबूत आणि प्रभावी IPR कायदे उपलब्ध करून देणे. * IPR चे प्रशासन आधुनिक आणि मजबूत करणे. * IPR चे मूल्य वाढविण्यासाठी IPR चे व्यापारीकरण करणे. * IPR ची चोरी थांबविण्यासाठी अंमलबजावणी आणि नियमशास्त्र यंत्रणा बळकट करणे. * IPR मध्ये शिक्षण, प्रशिक्षण, संशोधन आणि कौशल्य बांधणी यासाठी मानवी संसाधने, संस्था आणि क्षमता मजबूत आणि विस्तृत करणे. ही चौकट आंतरराष्ट्रीय जबाबदाऱ्यापासून IPRS ला संरक्षित करते, तर त्याच्या विकासातील समस्या संबोधित करते.

विश्व बौद्धिक संपदा संस्थेनुसार आंतरराष्ट्रीय पेटंट नावावर करून घेण्यात चीनचा क्रमांक २०१४

साली तिसरा होता. गेल्या काही वर्षांत भारताचा पेटंट करण्याचा वाटा १८ टक्क्यांवरून २३ टक्क्यांपर्यंत उंचावला आहे.

बौद्धिक संपदा हक्क म्हणजे फक्त पेटंटस, तो कायदेतज्ज्ञांचा प्रदेश आहे असा एक समज आहे. पेटंट हे शोध कर्त्याला दिलेला त्या संशोधनावरचा अधिकार आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. पेटंट हे शोधासाठी दिले जाते पण तो शोध अथवा प्रक्रिया ही औद्योगिक उत्पादनासाठी योग्य असली तरच.

कॉपी राइट म्हणजे एखाद्याच्या सर्जनशील कामाचे, कृतीचे अनुकरण, अनुसरण करणे. कॉपी राइट हक्क हा सर्व निर्मितीप्रकारांना, म्हणजे साहित्यिक-बिगर साहित्यिक, नाट्यसंगीत, चित्रकला, छायाचित्रे, ध्वनी, चित्र, दूरचित्र आदी निर्मितीला लागू होतो.

विशेष भौगोलिक प्रदेशात विशेष उत्पादित वस्तूंची परंपरा असते. परंपरेत ज्ञान, माहिती, कौशल्य अनेक पिढ्यांत आलेले असते उदाहरणार्थ वेंकटगिरी साडी, सिथापले साडी, कोल्हापुरी चप्पल, म्हैसूर सिल्क, दार्जिलिंग चहा या विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशातील वस्तू आहेत.

आगामी काळात बौद्धिक संपदेचे एखाद्या देशाचे स्थान ठरवले जाईल आणि त्यात आपण सर्व काहीं असताना मागे पडू नये.

अधिकाधिक पेटंटस आपल्या देशात तयार होणे बौद्धिक संपदेचे रक्षण होईल असे अत्यंत काटेकोर कायदे बनवणे आणि त्या कायद्याचे ज्ञान सर्वत्र प्रसारित करणे हेच आपले आगामी काळातील प्राधान्याचे विषय असले पाहिजेत.

लेखक अभिनेते, दिग्दर्शक आणि सामाजिक अर्थशास्त्र या विषयाचे तज्ज्ञ व अभ्यासक आहेत.

E mail : deepakkaranjikar@gmail.com

बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व : अनिल अवचट

मनीषा गुरव, पुणे : ९८५०८८४१९९

लेखक, पत्रकार, सामाजिक कार्यकर्ता, मुलांना गोष्टी सांगणारा आजोबा अशी त्यांची ओळख आहे. भटकंती, ओरिंगामी, पेंटिंग, कोरीवकाम, बासरी वादन असे अनेक छंद जोपासणारी ही व्यक्ती. समाजाशी एकरूप झालेली, 'मुक्तांगण' सारखे व्यसनमुक्ती केंद्र सुरू करणाऱ्या डॉ. अनिल अवचट या बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाची ओळख लेखिका आपल्याला करून देत आहेत.

शाळेतील एका कार्यक्रमाचे आमंत्रण देण्यासाठी म्हणून २०१७ साली मला डॉ. अनिल अवचट यांच्या घरी जाऊन त्यांची भेट घेण्याचा योग आला. दरवाजा नेहमीप्रमाणे (पूर्वमाहितीप्रमाणे) उघडाच होता; पण हाक काय मारायची? असा संभ्रम पडल्यामुळे मी बेल वाजवली. एक ताई बाहेर आल्या आणि त्यांनी माझा निरोप बाबांना दिला. बाबा त्यांच्या खोलीत काहीतरी लिखाण करीत बसले होते. काहीही ओळख नसताना त्यांनी मला आत यायला सांगितले. आधीच एकतर मी माझ्या आवडत्या लेखकाला, माणसाला प्रत्यक्ष त्यांच्या घरी जाऊन भेटणार या विचारानेच मी इतकी प्रफुल्लित झाले होते आणि त्यांनी मला इतक्या सहजतेने त्यांच्या खोलीत बोलावल्यावर मी आणखीनच भारावून गेले. तिथे कार्यक्रम काय व कसा असेल, कोणत्या वयोगटासाठी वगैरे सविस्तर चर्चा झाली. खरंतर अजून खूप गप्पा माराव्यात (म्हणजे त्यांच्याकडून ऐकावे) असे वाटत असले तरी पहिल्याच भेटीत त्यांचा इतका वेळ घेणे प्रशस्त वाटले नाही. मग परत 'कधीतरी माझ्या मुलांना घेऊन भेटायला येऊ का?' अशी परवानगी घेऊनच मी बाबांचा निरोप घेतला.

अनिल अवचट या व्यक्तीची आणि माझी पहिली भेट झाली ती शाळेतल्या मराठीच्या

पाठ्यपुस्तकातून. नक्की इयत्ता आठवत नाही. ६ वी किंवा ७ वी असेल. 'लळा' हा पाठ वाचला आणि त्या पाठाने मनात घर केले ते आजतागायत. तेव्हा कदाचित प्रास्ताविकेत 'हे प्रसिद्ध लेखक आहेत. त्यांनी ही पुस्तके लिहिली' वगैरे वाचले असेल; पण कायम लक्षात राहिली ती मुक्ता, तिचे कुत्र्याचे पिलू, नंतर त्या पिलापासून पिच्छा सोडवण्यासाठी बाबाची केविलवाणी धडपड आणि त्याचा करुण अंत आणि मग इथेच 'अनिल अवचट म्हणजे लळा' हे माझ्यासाठी समीकरणच बनले.

त्यानंतर अधेमधे त्यांचे, त्यांच्या बद्दलचे लेख वर्तमानपत्रातून वाचले आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक एक आयाम कळत गेला. तशी मी काही व्यासंगी वाचक वगैरे नाही, तरीही मला या माणसाचा 'लळा' लागला. त्यांनी मुलींसाठी निवडलेली शाळा, त्यांची व्यसनमुक्त समाजासाठीची धडपड, कार्यकर्त्यांसाठी नेहमी उघडे असणारे कवाड... प्रत्येक वेळी त्यांच्याबद्दलचा आदर दुणावत गेला.

माझी मुले लहान असताना पुण्यात बालकुमार साहित्यसंमेलन झाले. साधारण २०१२-१३ सालातली गोष्ट असेल. मी आवर्जून मुलांना त्या कार्यक्रमासाठी घेऊन गेले. तिथे मी पहिल्यांदा अवचटांना भेटले.

त्यानंतर दुसरी भेट झाली एका छोटेखानी कार्यक्रमात. प्रभात रोडवर एका बंगल्याच्या टेरेसवर उषःप्रभा पागे, डॉ. अनिल अवचट यांची मुलाखत घेणार आहेत अशी माहिती माझ्या मैत्रिणीला समजली आणि आम्ही तडक त्या ठिकाणी पोहोचलो. मोजकीच २०-२५ माणसे होती, त्यामुळे बाबांना खूप जवळून ऐकता आले. उषाताईंनी त्यांची मुलाखत घेतली म्हणण्यापेक्षा दोघांनी मिळून अनेक आठवणींना उजाळा दिला. त्यांच्या बालपणच्या आठवणी, तो गावगाडा, आईकडून शिकलेल्या प्रक्रियेतला स्वानंद, सुनंदाताईंबरोबर सहजीवन, श्री. द. महाजनांबरोबर केलेली भटकंती, ओरिगामी, पेंटिंग, कोरीवकाम, बासरी वादन या छंदांविषयी ते भरभरून बोलले. यामध्ये अजून एका व्यक्तीचे नाव घ्यावे लागेल ते म्हणजे 'नरेंद्र दाभोळकर'. काही महिन्यांपूर्वीच दाभोळकरांची हत्या झाली होती. त्यांच्याबद्दल बोलताना त्यांचे प्रेम, जिवाळा जाणवत होता. ते नातेच विलक्षण होते असे वाटले. यामध्ये त्यांनी सांगितलेली एक आठवण-

एकदा डॉ. नरेंद्र दाभोळकर आणि बाबा त्यांच्या घरी गप्पा मारत बसले होते. डॉ. दाभोळकर बाबांना म्हणाले “अरे तू काय प्रसिद्ध लेखक आहेस. पुण्यात तुला ओळखणार नाही असे कुणी असेल का?” यावर बाबा म्हणाले, “अरे ही ओळख वगैरे मर्यादित आहे. साहित्यक्षेत्रात काही लोक ओळखतात म्हणून काही मी प्रसिद्ध व्यक्ती ठरत नाही. कोपन्यावरच्या रिक्षेवाल्याला विचार त्यालाही माझ्याबद्दल माहीत नसेल.” ही आठवण सांगताना बाबा खळखळून हसले; पण एक प्रसिद्ध लेखक, सामाजिक कार्यकर्ता, पत्रकार अशी प्रतिमा असताना ‘पाय जमिनीवर असणे’ म्हणजे काय हे मी अनुभवले.

समाजाशी एकरूप होणे म्हणजे काय? हे शिकावे बाबांकडून. सामाजिक बांधिलकी कशी जपावी? हे शिकावे मुक्तांगणकडे बघून. एकाचवेळी अनेक छंद जोपासत, आनंदी आयुष्य कसे जगावे ते शिकावे बाबांची बासरी ऐकून आणि हस्तकौशल्य पाहून. मुलात मूल होऊन रमणारे आणि आयुष्य लाघवी बोलण्याने समोरच्याला आपलेसे करून टाकणारे ‘बाबा’ आज आपल्याला सोडून गेले.

एका मुलाखतीत त्यांना एक प्रश्न विचारला गेला. “तुमचे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व आहे. त्यापैकी कोणती ओळख पुढच्या पिढीला असावी, असे तुम्हाला वाटते? एक लेखक, पत्रकार, सामाजिक कार्यकर्ता, ओरिगामी करणारा, मुलांना, छान छान गोष्टी सांगणारा आजोबा...?”

यावर त्यांचे उत्तर होते “माणूस म्हणून ओळखावे, मला पुढच्या पिढीने.” ‘बाबा’ तुम्ही ‘आपले माणूस’ आहात हीच ओळख आहे तुमची. तुमच्या जाण्याने कुटुंबातलेच एक पितृतुल्य व्यक्तिमत्त्व हरपल्याची भावना अनावर होतीये. प्रत्येकालाच तुमच्या ‘सृष्टीत गोष्टीत’, ‘कुतूहलापोटी’ पुढची पिढी बागडत राहिल. तुम्ही ‘आपलेसे’ होता ‘हवेसे’ होता. तुमच्या स्वतःविषयी आणि ‘छंदांविषयी’ वाचता वाचता तुम्ही ज्या सामाजिक प्रश्नांना हात घातला त्यातूनही नवीन पिढीला नक्कीच एक दिशा मिळेल.

आदरांजली!

 लेखिका लक्ष्मणराव आपटे कनिष्ठ महाविद्यालय, पुणे येथे २००५ पासून इंग्रजी विषय शिक्षिका म्हणून कार्यरत आहेत.

E mail : manishavg30@gmail.com

मराठी : भाषासमृद्धी उपाययोजना

सतीश पोरे, पुणे : ९८८१२४६३२८

मराठी भाषेचे शुद्धलेखन, व्याकरण, उच्चार, संभाषण, निर्दोष कसे होईल याकडे आपणा सर्वांचे लक्ष असले पाहिजे. शुद्धलेखनाचे नियम माहीत नसल्यास लेखनात अनेक चुका होतात आणि अर्थाचा अन्वर्थ होतो. तसेच इंग्रजीमिश्रित मराठी बोलल्यास मराठी भाषेचा गोडवा कमी होतो, हे सांगणारा हा लेख.

मराठी भाषाभिमानाच्या पोटी महाराष्ट्र शासनाने दि. १२ जानेवारी, २०२२ रोजी एक चांगला निर्णय घेतला आहे. तो म्हणजे, राज्यातील दुकानांच्या, कार्यालयांच्या, संस्थांच्या नावाच्या पाट्या मराठी भाषेत देवनागरी लिपीतून असाव्यात. या शासन निर्णयात असेही म्हटले आहे, की नामफलक मराठी देवनागरी लिपीबरोबर इतर भाषेत असला तरी चालेल; पण मराठी भाषेतील नाम प्रारंभी लिहिणे आवश्यक आहे. मराठी भाषेतील नामफलकावरील अक्षरांचा आकार इतर भाषेतील अक्षरांच्या आकारापेक्षा लहान असू नये... इत्यादी इत्यादी.

या शासन निर्णयाला पाठिंबा द्यायचा म्हटल्यास विद्यार्थी, शिक्षक व पालक या नात्याने आपलीही काही जबाबदारी आहे. ती म्हणजे, मराठी भाषेचे शुद्धलेखन, व्याकरण, भाषण, संभाषण शुद्ध ठेवण्याची! तुम्ही भाषेच्या शुद्धतेबाबत लोक, लेखक, विद्यार्थी किती काळजी घेता. हे पहा, तुम्हाला अनेक चुका दिसतील. उदाहरणादाखल खाली काही नमुने देतो.

१) विशेषनामातील शुद्धलेखन - शांताराम ऐवजी शांताराम, नीलेश ऐवजी निलेश, सीताराम ऐवजी सिताराम.

२) मराठी - इंग्रजी शब्दांची सरमिसळ - माझे वय ट्वेंटीफायू आहे. अनघाजवळ फिफ्टीन रुपये आहेत. माझे फादर गावाला गेले आहेत.

३) संस्कृत भाषेविषयी अज्ञान.

चुकीचा शब्द - प्रतिथयश, तज्ञ, आशीर्वाद, प्राविण्य

योग्य शब्द - प्रथितयश, तज्ज्ञ, आशीर्वाद, प्रावीण्य

४) विसर्गाचा घोटाळा - घनःश्याम - घनशाम (✓)

निःस्पृह - निःस्पृह (✓)

५) शुद्धलेखनाचे नियम माहीत नसल्याने होणाऱ्या चुका, **नाहीं - नाही, नांव - नाव**

ही यादी अशीच पुढे वाढवता येईल; पण फार खोलात न शिरता आपण शिक्षकांनी तसेच पालकांनीही सद्यःपरिस्थितीत काय करायला पाहिजे ते पाहू.

उपाययोजना

१) कोणत्याही भाषेविषयी प्रेम असेल, तर ती भाषा शुद्ध स्वरूपात कशी लिहावी, कशी बोलावी याबाबत आपण दक्ष असले पाहिजे.

२) शुद्धलेखनाबाबतचे प्रचलित नियम काय आहेत, हे माहीत करून घ्या. त्याचा जाणीवपूर्वक लेखनात, बोलण्यात वापर करा. वास्तविक शुद्धलेखनाच्या सुधारित नियमांस राज्य शासनाच्या सामान्य प्रशासन विभागाने ६/११/२००९ रोजी शासननिर्णयान्वये मान्यता दिलेली आहे; पण अजूनही काही शिक्षक/पालक जुन्या पद्धतीने लिहीत आहेत. (उदा. पट्टी, ब्रम्ह, अर्थात, पद्मनाभ, लाकूड, झोप. पूर्वी हे शब्द पट्टी, ब्रह्म, अर्थात, पद्मनाभ, लाकूड, झोप असे लिहिले जायचे.

३) प्रमाण भाषेचा आग्रह धरा.

४) ऱ्हस्व - दीर्घ किंवा लेखन-नियमांचे पालन न केल्याने निर्माण होणाऱ्या विनोदाकडे किंवा अर्थभेदाकडे लक्ष वेधा.

५) स्पेलिंगबाबत दुराग्रह करू नका.

उदाहरणार्थ, Creme - Cream, Colours - Colors कीर्ती (✓) - किर्ती (x), नीलेश (✓) - निलेश (x)

६) अक्षर वळणाच्या बाबतीत झालेला बदल ध्यानात घ्या. ल, ख, श या अक्षरांची वळणे ल, ख, श अशी झालेली आहेत.

७) सामासिक शब्द करताना ऱ्हस्व-दीर्घात फरक होतात, हे ध्यानात घ्या.

उदाहरणार्थ, विद्यार्थी + संख्या = विद्यार्थिसंख्या (सामासिक शब्द करायचा नसेल तर विद्यार्थ्यांची संख्या. मंत्री + मंडळ = मंत्रिमंडळ (सामासिक शब्द करायचा नसेल तर मंत्र्यांचे मंडळ)

८) लिहिताना पात्राच्या/वक्त्याच्या तोंडी बोलण्याची भाषा घालावी लागते. त्यावेळी तिचे स्वरूप बोलण्यातील उच्चारप्रमाणे असावे. अन्य प्रसंगी तसे लिहू नये.

उदाहरणार्थ, **बोलण्याची भाषा** - त्याचं व्याख्यान चांगलं झालं. **लिहिण्याची भाषा** - त्याचे व्याख्यान चांगले झाले.

९) शुद्धलेखनात सातत्य ठेवा. एका पुस्तकात 'नितीन' या शब्दात एकदा ति ऱ्हस्व काढला होता, तर अन्य पृष्ठांवर 'ती' दीर्घ काढला होता. (म्हणजे छापला होता)

१०) पाऊण 'च' चा वापर करा. ज्या ज्या जोडाक्षरांत अक्षरांना अर्धा स्वरदंड असतो व जी अक्षरे अर्धी लिहिता येत नाहीत, होत नाहीत त्यांना पाऊण 'च' जोडला जातो, त्या त्या जोडाक्षरात पाऊण च लिहा. उदाहरणार्थ, कड्या, विद्यार्थी, वाट्या

टीप : पाऊण च जोडताना एक गोष्ट ध्यानात ठेवायला पाहिजे. ती म्हणजे, पहिले अक्षर पूर्ण पाहिजे. ते अर्धे काढणे शक्य नसले पाहिजे. असे वर्ण ट ठ द ळ ह ड आहेत. 'माझ्या' या जोडाक्षरात 'झ' अर्धा काढता येतो. त्या ठिकाणी पाऊण य काढण्याची गरज नाही. 'कड्या' या शब्दात 'ड' अर्धा काढताच येत नाही. 'डोळ्यांत' या शब्दात अर्धा ळ काढता येत नाही. अशा वेळी जोडाक्षर काढायचे झाल्यास पाऊण य चा वापर करावा (ळ चा शिरोदंड काढून पूर्ण 'य' काढून तो ळ ला जोडणे चुकीचे आहे. ह्यांचे या शब्दात काही लोक ह च्या पोटात य जोडतात; पण ते अक्षरवळणाच्या दृष्टीने सोयीचे नाही. (ह्यांचे) शब्दाची व्युत्पत्ती लक्षात घ्या. 'षष्ठ्यब्दीपूर्ती' हा शब्द अनेकवेळा चुकीने लिहिला जातो. उदाहरणार्थ, षष्ठ्यब्दपूर्ती, षष्ठ्यब्धिपूर्ती, षष्ठ्यब्धीपूर्ती, 'षष्ठ्यब्दी'

यातील घटक षष्टि + अब्द (षष्टि = साठ, अब्द - वर्ष) मूळशब्द षट् - सहा, षष्ठ = सहावा (पंचम, सप्तम, अष्टम, दशम याप्रमाणे चुकून 'षष्ठम' म्हणजे सहावा असे चुकीने समजतात) 'षष्ठ' याचे स्त्रीलिंगीरूप षष्ठी, म्हणजे सहावी, पण षष्टि = साठ, षष्टि + अब्द = षष्ठ्यब्द = साठावे वर्ष. याचे स्त्रीलिंगीरूप षष्ठ्यब्दी, अब्दी याचा संबंध पूर्ती या स्त्रीलिंगी नामाकडे, म्हणून षष्ठ्यब्दीपूर्ती असे लिहावे.

११) 'सर्जनशील' हा शब्दही लिहिताना चुका होतात. सृजन किंवा 'सृजनशीलता' असे लिहिले जाते. ही अशुद्ध रूपे होत. सृज या धातूला अन हा प्रत्यय लावताना या धातूतील उपान्त्य ऋणचा गुण अर् असा होऊन 'सर्जन' असे रूप होते. बरेच लोक सृजन (म्हणजे निर्माण) असे रूप करतात. सर्जन, सर्जनशीलता, विसर्जन ही रूपे बरोबर होत.

याच प्रकारच्या इतर धातूंची रूपे : नृत्य - नर्तन, वृद्ध-वर्धन, सृप - सर्पण, दृप - दर्पण

१२) मिश्र भाषा - शब्द टाळा. 'विरोधकांनी सरकारवर निशाणा साधला' (हिंदी : निशाना साधना: लक्ष्य करणे), 'त्याने आपला अनुभव 'शेअर' केला. इंग्रजी टु शेअर : वाटणे, विभागून देणे. 'त्याने आपली गाडी 'पार्क' केली. (इंग्रजी टु पार्क : वाहन तात्पुरते उभे करणे) बऱ्याच लोकांना विचारले, 'तुमचे वय काय? ते म्हणतात फिफ्टीफायू; सेव्हन्टीवन, नाइनटी टू. गंमत म्हणजे ही गाडी शंभर पर्यंतच असते. पुढच्या तीन किंवा चार आकडी संख्या इंग्रजीत कशा सांगायच्या हे येत नाही. तुम्ही एखाद्या बारावी (HSC) पास झालेल्या मराठी माध्यमातल्या विद्यार्थ्याला विचारा : 'गौतमबुद्धांचा जन्म इसवी सन पूर्व ५६३ मध्ये झाला' हे तू इंग्रजीत कसे सांगशील? तो काय उत्तर देतो ते पहा किंवा 'Corona is a viral born disease' हे वाक्य मराठीत कसे म्हणशील?

काही काही व्यक्ती राजकारणी थाटात मंत्र्यांच्या आविर्भावात हात जोडून मान तिरकी करून नमष्कार असे म्हणतात किंवा आज आमच्या शाळेत मा. श्री. ***** यांच्या हस्ते 'एकविसाव्या शतकातील ऑनलाईन शिक्षणाची आव्हाने' या पुस्तकाचे विमोचन

झाले. तर सांगायचा मुद्दा हा की कोणतीही भाषा वापरा; पण ती शुद्ध स्वरूपात वापरा. मिश्र स्वरूपात नको.

१३) काव्यपंक्तीमधील/अभंगामधील/आरत्यांमधील शब्द नीट उच्चार. बऱ्याच ठिकाणी :

१) पसायदान : येथ म्हणे श्री विश्वेश्वरावो ऐवजी तेथे म्हणे श्रीविश्वेश्वरावो असा अपपाठ म्हटला जातो.

२) विठ्ठलाची आरती :

तुळशीमाळा गळा कर ठेवुन कटी। कासे पीतांबर कस्तुरी लल्लाटी, ऐवजी 'कर ठेवुन कंठी' असे म्हटले जाते.

१४) अक्षरांची वळणे नीट काढा.

ल, श, ड, ह, इ, ज्ञ, ख, न ही अक्षरे वाटेल तशी काढली जातात. त्यांची मूळ वळणे कशी आहेत हेही समजून घेतले जात नाही. थोडक्यात, वळणदार हस्ताक्षराचा सराव करा (टायपिंग मशीन, संगणकाचा अतिरेकी वापर, मोबाईल यांमुळे हस्ताक्षर बिघडत आहे, हे सगळे सांगण्याची आवश्यकता नाही.)

१५) शिक्षक, पालक यांनी तर अधिक दक्ष राहिले पाहिजे. कारण मुले त्यांचे अनुकरण करत असतात. जाहिरातीत अक्षरवळणाबाबत वापरलेली शैली चुकीची वाटत असल्यास ते विद्यार्थ्यांच्या ध्यानात आणून द्या. उदाहरणार्थ, काही वर्षांपूर्वी 'गारंबीचा बापू' या नाटकाच्या जाहिरातीत 'र' वरचा अनुस्वार म्हणून चंद्रच काढला होता. त्यामुळे काही लोक त्या नाटकाचे शीर्षक 'गारंबीचा बापू' असे वाचत.

१६) जाहिरात प्रसिद्धीस देण्यापूर्वी संबंधितांनी मजकुरातील शुद्धलेखन/वाक्यरचना मुद्रितशोधकांकडून तपासून घ्यावी. वृत्तपत्रांनी/प्रसारमाध्यमांनी शुद्धलेखन-दृष्ट्या सदोष मजकूर असलेल्या जाहिराती स्वीकारू नयेत.

१७) संक्षेपाक्षर (शॉर्ट फॉर्म) टाळा. उदाहरणार्थ, खालील संक्षेपाक्षरे पहा : उदाहरणार्थ, इ. शि. नगर, इ. नगर, म. श्वर यांचा अर्थ काय समजायचा? कार्यालयांमध्ये लेखनाचा कंटाळा आल्याने संक्षेपाक्षर वापरले जाते; पण त्यावरून विनोद निर्माण होतात. विनोद अश्लील असल्यास चिडवले जाते. त्यामुळे

संक्षेपाक्षर लेखन टाळावे किंवा एखाद्या शब्दाचे/शीर्षकाचे संक्षेपाक्षर एकदा कंसात दिल्यास पुन्हा ते अन्य मजकुरात वापरायला हरकत नाही. तशीच पद्धत आहे.

१८) भाषेच्या शुद्धलेखनाची पुस्तके, तसेच मराठी शब्दकोश, व्युत्पत्तीकोश, व्याकरण यावरील पुस्तके घरी आणून ठेवा. मुलांची जुनी पाठ्यपुस्तके जपून ठेवा. रद्दीत विकू नका, वा दुसऱ्यांना देऊ नका.

१९) अधूनमधून छापील मजकुरातील चुका शोधण्याचा खेळ खेळा.

'लेखक काय लिहितो पहा, त्याच्या चुका काढू नका' अशा वाक्याकडे/उपदेशाकडे दुर्लक्ष करा. अर्थात त्याचा अतिरेक करू नका. अन्यथा वाचनानंदच घेता येणार नाही. (मुद्रितशोधकांना याच कारणांमुळे वाचनानंद घेता येत नाही) पूर्वी 'अमृत' मासिकात मुद्राराक्षसाचा विनोद, उपसंपादकाच्या डुलक्या या सदरात असे विनोद प्रसिद्ध व्हायचे.

२०) प्रमाण भाषेबद्दल आदर, प्रेम, अभिमान तुमच्या बोलण्यातून लेखनातून व्यक्त होऊद्या.

भाषाज्ञानाचा गर्व करू नका. भाषेचा उपयोग विधायक व सकारात्मक कार्यासाठी करा. श्रीमती शांता शेळके त्यांच्या 'जाणता अजाणता' पुस्तकातील 'मराठी वाचवा - कोणती?' या लेखात म्हणतात, 'काही काही वेळेला कवी विचित्र प्रतिमासंकर करतात. समीक्षक सहज कळणाऱ्या शब्दांच्या जागी अनाकलनीय बोजड शब्द वापरतात. (उदाहरणार्थ, लता मंगेशकरांवरील एका पुस्तकाच्या प्रस्तावनेतील एक वाक्य : 'बली बलं वेत्ति' आणि 'गुणी गुणं वेत्ति' या न्यायाने बालगंधर्वांनी मास्टर दीनानाथांचे स्वयंभूषण ओळखले होते...) इंग्रजी पारिभाषिक संज्ञांची चुकीची भाषांतरे करतात. कथा, कादंबरीकार शैलीच्या गोंडस नावाखाली हवा तसा गोंधळ घालतात. वृत्तपत्रीय लेखन करणाऱ्या तरुण मुलांत एक महत्त्वाकांक्षी साहित्यिक दडलेला असतो. तो आपल्या लेखनात 'लालित्या' ची हौस मनसोक्त फुवून घेतो. दूरदर्शनवरील बातम्यांतून, परिसंवादांतून, मुलाखतींमधून मराठीचे धसमुसळेपणाने हाल केले जातात आणि 'कुपुत्रो जायेत

क्वचिदपि कुमाता न भवति' या न्यायाला अनुसरून माय मराठी हे सर्व अनन्वित अत्याचार निमूटपणे सोसत असते.

भाषाभिमानात भाषेचे व्याकरण, वाचन, लेखन, अक्षरांची वळणे, श्रोत्यांची आकलनक्षमता, भाषा-समृद्धी, सुलभता, शब्दांची वैविध्यता, भाषा व विषयज्ञान, सराव, वाक्यरचना-उच्चारण इत्यादी अनेक बाबी येतात. त्यामुळे केवळ एक-दोन बाबींचा आग्रह धरून भाषाभिमान/दुराभिमान व्यक्त करणे योग्य नाही.

योग्य/आदर्श भाषाभिमानात उपरोल्लेखित सर्व बाबींची गोळाबेरीज असते हे ध्यानी ठेवावे. भाषाभिमान ही ज्ञानार्जनाची क्रिया असते. बुद्धीला ताण बसल्याखेरीज ज्ञानप्राप्ती होत नाही.

विद्यार्थ्यांच्या नजरेसमोर येणारे पुस्तकातील व अन्य वाचनमजकुरातील (प्रश्नपत्रिका, सूचना फलकांवरील सूचना/निवेदने, निमंत्रणे, जाहिरात पत्रके इत्यादी) लेखन शुद्धलेखनाच्या व अक्षरवळणाच्या

नव्या नियमांना धरून केले असेल, व्याकरणशुद्ध असेल तर विद्यार्थ्यांच्या लेखनावर चांगला परिणाम होऊ शकतो. शिक्षकांचे फलकलेखन, पालकांचे सर्वसामान्य लेखन (जे मुलांच्या दृष्टीस पडते) शुद्ध स्वरूपातच पुढे येत राहिल, अशी दक्षता सर्व शिक्षक/पालकांनी घेतली पाहिजे. आपल्या अध्यापनात लेखनशुद्धीला तसेच शब्दोच्चारशुद्धीला, व्याकरणशुद्धीला महत्त्वाचे स्थान देऊन मराठीभाषेचे लेखन विद्यार्थीवर्ग निर्दोषपणे कसा करील याकडे सर्वांनी आत्मीयतेने पाहिले पाहिजे.

 लेखक पाठ्यपुस्तक मंडळातून संशोधन सहायक पदावरून निवृत्त असून शिक्षण विषयक पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रातून लेखन करतात.

Email : satishpore82@gmail.com

प्रतिश्ठाद...

मी माहे फेब्रुवारी २०२२ चा शिक्षण संक्रमणचा अंक वाचला. या मासिकातील 'मराठी असे आमुची मायबोली' हा डॉ. न. म. जोशी यांनी लिहिलेला लेख वाचला व त्यातील आशय मनाला भावला. आपली मायमराठी बोलीभाषा खरोखरच समृद्ध अशी असूनही आजच्या धावत्या युगात अनेकांचे तिच्याकडे दुर्लक्ष होत असलेले पाहून मनाला वेदना होतात.

मराठी वाङ्मय अत्यंत समृद्ध असेच आहे. ज्ञानदेवांपासून ते आजच्या नवोदित लेखकांपर्यंत पाहता मराठीसारखे वाङ्मय अन्य भाषेमध्ये मिळणे नाही, असेच वाटते. 'वाचाल तर वाचाल' ही संकल्पना मनामध्ये रुजवायची असेल तर गावागावांतील ग्रंथालये समृद्ध झाली पाहिजेत. गावागावांत ग्रंथालये / वाचनालये स्थापन होत आहेत. गावागावांतील वाचनालये समृद्ध करण्यावर अधिक भर दिल्यास आपली मराठी भाषा समृद्ध होण्यास मदत होऊ शकेल.

माझ्या वाचनात आलेली 'जागर मराठीचा-प्रतिज्ञा' हा भाग मला अधिक भावला. मात्र अंकातील जगदीश बियाणी यांनी लेखन केलेला 'लोणार : वैज्ञानिक, नैसर्गिक व सांस्कृतिक संपत्ती' हा लेख अत्यंत माहितीपूर्ण असा आहे. या लेखातून लोणार सरोवराची माहिती अत्यंत सखोलपणे मांडण्याचा चांगला प्रयत्न तर आहेच; पण या लेखातील रामसर-क्षेत्र ही एक संकल्पना समजली. संपादक मंडळाचे मी ऋण व्यक्त करतो.

श्री. दिलीप वसंतराव बोरकर, सहा. शिक्षक
माध्यमिक विद्यालय, आवर्डे-सडोली दुमाला, ता. करवीर जि. कोल्हापूर

शिक्षणाला तंत्रज्ञानाची जोड

संपत गर्जे, पुणे : ९४०३३५८२२

शिक्षण हे प्रवाही आहे. शिक्षणपद्धती या काळानुरूप बदलत गेल्या आहेत. शिक्षणाची साधनेही परिस्थितीप्रमाणे, काळाप्रमाणे बदलत गेली आहेत. जसजशा ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत गेल्या, विज्ञानातील नवनवीन शोध लागले. त्याप्रमाणे शिक्षणाच्या साधनांमध्येही आमूलाग्र बदल होत गेले. आज तर तंत्रज्ञानाचा वापर शिक्षणामध्ये करणे अनिवार्य झाले आहे. आजच्या डिजिटल तंत्रज्ञानाची शिक्षणातील आवश्यकता व महत्त्व लेखक येथे सांगत आहे.

आपला देश आणि आपली शिक्षणपद्धती काळाप्रमाणे बदलत गेलेली आहे हे खरे आहे; पण ती शिक्षण पद्धती विद्यार्थ्यांना देशाचे भावी नागरिक बनविण्यासाठी सबल व सक्षमही आहे. अर्थात काळानुरूप किंवा काळानुसार शिक्षण व शिक्षणाच्या अध्यापन करणाऱ्या पद्धती बदलत गेल्या हेही तितके खरेच आहे. पूर्वीच्या काळातील राजकुमार आपले राजगृह सोडून अरण्यामध्ये किंवा वनामध्ये ऋषीमुनींच्या आश्रमात वास्तव्य करून अध्ययन करीत असत. नंतरच्या काळात झपाट्याने बदल होत गेले. भोजपत्र, लेखणी, टाक इत्यादी काळानुसार पाठीमागे जाऊन पाटी पेन्सिल, कागद, पेन, अशा लेखणीचा अंतर्भाव झाला. विज्ञान आणि आध्यात्मातील संस्कार व वैज्ञानिक दृष्टिकोन पुढे आला. आज तर शिक्षकांनी आपल्या अध्यापनामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर करणे ही काळाची गरज बनलेली आहे.

शिक्षक हा शिक्षण प्रक्रियेतील अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. शिक्षकास पालक, मार्गदर्शक, विद्यार्थ्यांचे सोबती, तत्त्वज्ञानी, तंत्रज्ञानी, ज्ञानपिपासू प्रेरक, मूल्यमापक, अध्यापन सुलभकर्ता, मार्गदर्शक अशा अनेकविध भूमिका पार पाडाव्या लागतात. शिक्षणाची गुणवत्ता ही खऱ्या अर्थाने शिक्षकाच्या अध्यापन कार्यावर अवलंबून असते. शिक्षकाची अध्यापनपद्धती जर निरस असेल तर विद्यार्थ्यांचे अध्ययनदेखील प्रभावी ठरणार नाही; म्हणून तंत्रज्ञानाचा अध्यापनात वापर करणे ही काळाची गरज आहे.

आपणास तंत्रज्ञानाचा अध्यापनात वापर करून विद्यार्थी हे घडवावे लागतील व आपल्या अध्यापन प्रक्रियेत शिक्षकांना ज्ञानरचनावादाची कास धरावी लागेल. खऱ्या अर्थाने विज्ञान सतत आपल्या सोबतच असते. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये मुलांना

विज्ञानाची गोडी लावायची असेल, उत्सुकता, कुतूहल निर्माण करायचे असेल तर आदरणीय शोभाताई भिडे असे म्हणतात, की छोटे छोटे प्रयोग, परिसरातील वैज्ञानिक गंमतीजमती, सृष्टीविज्ञान अशा गोष्टींचा मुलांना परिचय करून द्यायला हवा.

डॉ. अंजली मॉरीस व डॉ. प्रवीणकुमार सरकार 'शिकताना मूल अडखळतेय' या पुस्तकामध्ये असे म्हणतात, की शैक्षणिक गोंधळ असणाऱ्या मुलांना साहाय्य करण्यासाठी विशेष अशी एक पद्धती नाही. प्रत्येक मुलाच्या गरजा लक्षात घेऊन शैक्षणिक पद्धती त्यानुसार वेगळ्या बनवल्या जातात. त्यात गरजेनुसार अनुरूप बदल केले पाहिजे या विचारावरून आपणास असे लक्षात घेतले पाहिजे, की अध्यापनात विद्यार्थ्यांचे लक्ष वेधण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

माहिती तंत्रज्ञानाच्या देवाण घेवाणीला अनुरूप भावनांचे कोंदण मिळाल्याशिवाय ज्ञान निर्माण होत नाही. ती घोकमपट्टी होईल पण शिक्षण होणार नाही. कारण आजचे युग हे तंत्रज्ञानाचे युग आहे. तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून ज्ञानाचा प्रचंड विस्फोट झालेला आहे. संगणक, मोबाईल, स्मार्टफोन इत्यादींमुळे रोज काही ना काही नवीन ज्ञानाची वा माहितीची भर पडत आहे. महाजालाच्या माध्यमातून एक कळ आपण दाबली, की आपल्याला पाहिजे ती माहिती प्राप्त होते; म्हणूनच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर विद्यालयातील अध्यापन व अध्ययन प्रक्रियेमध्ये केला तर त्याचा फायदा विद्यार्थ्यांना नक्कीच मिळेल, असा विश्वास अनेक तज्ज्ञांना वाटतो. राज्यातून तंत्रस्नेही शिक्षकांची टीम तयार व्हावी यासाठी तालुका, जिल्हा, विभाग व राज्यस्तरावर शिक्षकांसाठी कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात येते.

आता राज्यात सर्वत्र डिजिटल विद्यालयाचे वारे वाहत आहे. गावचे सरपंच, इतर सदस्य, शालेय व्यवस्थापन समितीचे सदस्य, गावकरी, शाळेतील कार्यरत शिक्षक यांनी सर्वांनी मिळून शाळा डिजिटल व ज्ञानरचनावादी करण्याचा जणू विडा उचलला आहे, असे चित्र सध्या राज्यात सर्वदूर व सर्वत्र दिसून येत आहे.

दृक्श्राव्य माध्यमातून ऐकून शिकणाऱ्या (ऑडिटरी) व पाहून शिकणाऱ्या (व्हिज्युअल) अशा दोन्ही प्रकारच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना प्रभावी तंत्रज्ञानयुक्त अनुभव देता येतो. विषयामध्ये असणारी क्लिष्टता व निरसता तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून कमी करता येते. मोबाईल, संगणक, यूट्यूब, ट्विटर, फेसबुक, व्हाट्सअप, इन्स्टाग्राम, पावर पाइंट प्रेझेंटेशन, स्लाईड शो, डिजिटल फ्लॉट बोर्ड, टी. व्ही. इत्यादी माध्यमांचा शिक्षकांनी आपल्या अध्यापनामध्ये वापर केला पाहिजे. अशा प्रकारे अध्यापनाचा अनुभव विद्यार्थ्यांच्या स्मरणात दीर्घकाळ राहतो. चित्रपटसुद्धा कला, अभिव्यक्ती, रसग्रहण, भावनांचा परिपोष याचे एक उत्तम माध्यम आहे. म्हणून तारे जमीं पर, नाळ, इयत्ता १० वी फ, सुपर थर्टी, किल्ला असे चित्रपटही विद्यार्थ्यांना दाखवणे आवश्यक आहे. मुलांना शांत ठेवायचा चांगला मार्ग म्हणजे त्यांच्यातल्या ऊर्जेचा वापर करणे आणि ऊर्जा वापरण्याचे एक साधन म्हणजे हाताला काम देणे. हातांनी काम करताना निर्मितीचा आनंद मिळतो, एकाग्रता वाढते, श्रमप्रतिष्ठा समजते, सर्जनशीलतेला वाव मिळतो, कल्पनाशक्तीला बहर येतो. उदाहरणार्थ, पाठ्यपुस्तकातील एखादी निसर्ग कविता. त्या निसर्ग कवितेमध्ये उगवता सूर्य, सभोवतालची वनश्री, खळखळणारे झरे, लवलवणारे गवत, किलबिलाट करणारे पक्षी, सकाळच्या वेळी गाई गुरांचे हंबरणे, बळीराजाचे शेतावर जाणे असे जर त्या कवितेत घटक असतील तर विद्यार्थ्याला आपल्या मोबाईलद्वारे विद्यालयाच्या समोर वा अवतीभवती असणारे हे घटक चित्रित करण्यास सांगणे. त्या प्रसंगाला अनुसरून ती कविता एडिट करणे व तो प्रोजेक्ट इतर विद्यार्थ्यांना दाखवणे असा जर आपण आपल्या अध्यापनामध्ये प्रयोग केला तर त्यांच्या कल्पनाशक्तीला वाव मिळेल. कारण संस्कृतमध्ये असे वचन आहे, की 'नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा' या उक्तीप्रमाणे प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या प्रतिभेचा आविष्कार हा वेगवेगळा असतो. ध्वनिफीत, चित्रफिती, पी. पी.

टी., फेसबुक, व्हाट्सअप, यूट्यूब या तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून विद्यार्थी जागृती केली तर त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण होईल. सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होऊन ध्येयशक्ती त्यांच्या मनामध्ये निर्माण होईल. आत्मनिरीक्षण पद्धती, व्यवहार कुशलता, सक्षम वाचन क्षमता, शीलवृद्धी, धैर्यशीलता, सादरीकरण, नेतृत्व निर्माण होऊन प्रतिभासंपन्नता प्राप्त होईल. अध्यापनामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर करून आचारनिष्ठा, नीतिमानता, लोकसंग्राहकता, मानवता, सत्यता, अहिंसा, निःस्पृहता, व्यावहारिक तारतम्यता, भूतदया, संवेदनशीलता, सौजन्यशीलता, श्रमप्रतिष्ठा, वक्तृशीरपणा, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, राष्ट्रीय एकात्मता, सहकार्यशीलता, धर्मनिरपेक्षता इत्यादी गुणांचे संस्करण करणे ही आपल्या सर्व शिक्षक बंधू-भगिनींची नैतिक जबाबदारी आहे.

तंत्रज्ञान म्हणजे वैज्ञानिक व इतर सुसंघटित ज्ञानाचे प्रत्यक्ष जीवनात आवश्यक प्रात्यक्षिक कृतींना सोपे व सहज करण्यासाठीचे उपयोजन. हे उपयोजन आपण गुणवत्तापूर्ण आणि परिणामकारक कसे होईल याकडे लक्ष दिले पाहिजे. काळानुरूप शिक्षणपद्धतीमध्ये शिक्षकाने येणाऱ्या बदलांचे स्वागत करणे व त्याविषयी तत्पर असणे हे अत्यंत गरजेचे आहे. नव्या पिढीशी, तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेण्याचा सगळ्यात चांगला व हुकमी उपाय म्हणजे बदल. हा बदल अपरिहार्य आहे हे मान्य करावे लागेल. इंटरनेट नामक दिव्यातला राक्षस आहे; पण या राक्षसाला राबवून घेणे मात्र आपल्याला शिकावे लागेल. अध्यापन घटकानुसार विविध विषयांची माहिती गोळा करणे त्यानंतर ती संकलित करणे, पॉवर पॉइंटच्या माध्यमातून ती प्रस्तुत करणे हे महत्त्वाचे आहे. हे आधुनिक तंत्रज्ञान आपल्या अध्यापनामध्ये सक्षमीकरण करणारे आहे, हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे. आपल्या अध्यापनातून शिक्षणाच्या कक्षा रुंदावल्या पाहिजेत. विद्यार्थ्यांचे भवितव्य समृद्ध, तंत्रज्ञानयुक्त शिक्षण प्रदान करून उज्ज्वल झाले पाहिजे.

**लेखक भारतीय जैन संघटनेचे
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालय,
संत तुकारामनगर, पिंपरी, पुणे येथे
अध्यापन करतात.**

E mail : sampat.garje66@gmail.com

भाषाविकास उपक्रम

सुरेखा कांबळे, सांगली : ९९७०३२२३६६

कोणत्याही विषयाच्या अनुषंगाने विविध उपक्रम हे महत्त्वाचे असतात. उपक्रमाच्या माध्यमातून अध्ययन अधिक चांगले होते. उत्साही शिक्षक आपापल्या शाळेतून विविध उपक्रम करत असतात. भाषा विकासाच्या दृष्टीने स्वतः केलेल्या अशा वेगवेगळ्या उपक्रमांची माहिती लेखिका देत आहे.

मराठी भाषेची मुख्य उद्दिष्टे श्रवण, वाचन, लेखन, भाषण, संभाषण ही डोळ्यांसमोर ठेवून नेहमी अध्यापन केले; पण एवढ्यापुरता भाषा अभ्यास मर्यादित नाही तर साहित्याचा आस्वाद आणि सर्जनशीलता ही उद्दिष्टे आज अतिशय महत्त्वाची आहेत. पाठ्यपुस्तकांबरोबर लेखन, वाचन अधिक समृद्ध होण्यासाठी आणि भाषा विकासाच्या दृष्टीने जे उपक्रम शाळेत राबवले, त्यातील काही खालीलप्रमाणे:

वाचन उद्दिष्टपूर्ती

सुरुवातीच्या काळात माझ्या घरातल्या ग्रंथालयातील अवांतर वाचनाची पुस्तके नेऊन मुलांना वाचायला देत होते. ती पुस्तके कथांची, विनोदी, छोट्या छोट्या चरित्रांची, कथा, कादंबऱ्या, लेखसंग्रह अशी जवळजवळ पन्नासएक पुस्तके वर्गात वाटली आणि एकमेकांची पुस्तके घेऊन सर्व मुलांनी ती सगळी पुस्तके वाचायची, नोंद ठेवायची असे वर्षभर केले. जो मुलगा किंवा मुलगी जास्तीतजास्त पुस्तके वाचेल, अशांना बक्षिसे दिली जायची.

नंतर वाढदिवसाला मुले शाळेला एक पुस्तक भेट देतात. त्यामुळे ग्रंथालयात खूप पुस्तके साठली होती. त्या पुस्तकांच्या पेट्या तयार केल्या. जेव्हा एखादा तास मोकळा असेल तेव्हा एक पेटी वर्गात न्यायची व सर्व पुस्तके विद्यार्थ्यांना वाटायची; वाचन करायला सांगायचे.

अवांतर वाचन करताना काही महत्त्वाचे प्रसंग, नवे विचार, संदर्भ अधोरेखित करून टिपणे काढायला सांगितली. संकलनवही संदर्भासहित तयार झाली. मग नंतर वाचलेल्या पुस्तकांसंबंधी अभिप्राय लिहायला

सांगितले आणि मुले छान अभिप्राय लिहू लागली आहेत. मी ह्या दोन महिन्यांतील उदाहरणे सांगते. सांगली जिल्ह्यातील प्रसिद्ध लेखक, बालकवी सुभाष कवडे सर यांच्या ‘संस्कार शिंदोरी’ या पुस्तकावर आधारित उपक्रम केला, ‘अभिप्राय लेखनाचा.’ इयत्ता ९वीच्या वर्गात सरांचे पुस्तक दिले आणि एका मुलीला सांगितले, “मी तासाला येण्यापूर्वी रोज दोन संस्कारकथा वाचायच्या. बाकीच्यांनी ऐकून टिपणे काढायची.” जेव्हा सर्व कथा वाचून झाल्या, तेव्हा अभिप्राय लिहायला सांगितला. मुलांनी उत्तम अभिप्राय लिहिले. मी सर्व अभिप्रायांचे फोटो काढून लेखक श्री. सुभाष कवडे सरांना पाठविले. सरांना खूप आनंद झाला. ते म्हणाले, “असे उपक्रम नेहमी चालू ठेवा, वाचनचळवळीसाठी खूप महत्त्वाचा उपक्रम आहे.”

अशा प्रकारे एखाद्या पुस्तकाचे क्रमशः वाचन होते. ‘जांभूळ माया’ या सुभाष कवडे सरांच्या आत्मकथनपर पुस्तकावर अभिवाचन स्पर्धा घेतल्या. त्यामुळे अभिवाचन कसे करायचे हे मुले शिकली. मी शाळेत मुलांच्यासाठी ग्रंथालय खुले केले आहे. कोणतीही पुस्तके मुलांनी जाऊन वाचायची आणि वाचून झाले की, आहे त्या ठिकाणी ठेवायची, यामुळे मुलांच्यात स्पर्धा लागली. आता मुले खूप वाचू लागली आहेत. वाचनातून साहित्य कळते. ज्ञानात भर पडते. अशा अनेक पुस्तकातले जग, पुस्तकातील माणसे, घटना, प्रसंग त्यामुळे मुलांना अनुभवायला मिळाले. दरवर्षी ‘वाचन प्रेरणा दिन’ साजरा केला जातो.

लेखनक्षमता विकासाच्या दृष्टीने केलेले प्रयत्न

विविध कवींना बोलावून काव्यलेखनाच्या कार्यशाळा घेतल्या जातात. विद्यार्थी संमेलने होतात. मुले उत्तम कविता लिहितात. मी मुलांना वेगवेगळ्या कविसंमेलनाला घेऊन जाते. 'बिसूर' व 'कर्नाळ' येथे झालेल्या विद्यार्थी संमेलनाची अध्यक्ष माझ्या शाळेतील विद्यार्थिनी होती. मी शाळेत 'आम्ही' व 'साफल्य' या दोन हस्तलिखितांचे प्रकाशन करते. माझ्या शाळेतील सात मुलींचे कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. उदाहारणार्थ, स्नेहल देसाई 'आपल्यातील माणुसकी', लक्ष्मी बनसोडे 'जिव्हाळा', साक्षी लाड 'काव्यज्योत', अपूर्वा जगताप 'स्वप्नतरू', प्रतिक्षा पाटील 'रानकळी', पूजा डुबूले 'सावित्री', अस्मिता चव्हाण 'सैनिक' इत्यादी.

दैनंदिनी लेखन म्हणजे डायरी लेखन, मुले रोज करतात. सोनाली गावडे हिची दैनंदिनी वर्गात वाचून दाखविली आणि मुलांनाही लिहिता केले. आठवड्यातून एकदा दैनंदिनी तपासली जाते. रोज दोन विद्यार्थ्यांची दैनंदिनी वाचून घेतली जाते. सांगली जिल्ह्याचे उपशिक्षणाधिकारी श्री. नामदेव माळीसाहेब यांनी मुलांचे कौतुक केले.

सांगली आकाशवाणी केंद्रावर माझ्या शाळेच्या विद्यार्थ्यांचा काव्यवाचनाचा कार्यक्रम झाला. कुठलीही निबंध स्पर्धा असो, मुले सुंदर निबंध लिहितात. त्यांच्या लेखनाला उत्तम प्रतिसाद मिळतो. कथेचे नाट्यीकरण, संवाद-लेखन उत्तम रीतीने करतात.

भाषाविकासाच्या दृष्टीने वर्षभर जे विविध उपक्रम राबविले जातात, त्या सर्व उपक्रमांचे क्रमांक ठरवून मराठी भाषादिनाला मुलांना बक्षिसे दिली जातात. त्यामुळे असे उपक्रम वर्षानुवर्षे चालतात; म्हणून मी भाषेची शिक्षिका असल्याचा मला अभिमान आहे. सर्व उपक्रमांना माझ्या शाळेचे उत्तम सहकार्य मिळते व मुलांचा मनापासून सहभाग प्राप्त होतो; म्हणूनच शाळेबद्दल मला कृतज्ञता वाटते.

 लेखिका श्री महालक्ष्मी हायस्कूल,
दशिंग्र-हरोली, ता. कवठेमहांकाळ,
जि. सांगली येथे अध्यापक आहेत.

E mail : kamblesurekha715@gmail.com

प्रतिश्ठाद...

“शिक्षण संक्रमण असे मज ज्ञान-धन-पर्वणी लेखक जणू मित्र, मजला मैत्रीचीच बांधणी।” प्रत्येक महिन्यात नॅशनल मिलीटरी स्कूलचा शिक्षकवृंद शिक्षण संक्रमण अंकाची आतुरतेने वाट बघतात. मला असे वाटते जणू या मासिकातून नवनवीन शिक्षणतज्ज्ञ मित्र बनून आम्हाला भेट देतात. त्यांच्या विचारांची देवाणघेवाण ते करतात; म्हणूनच वाटते 'शिक्षण संक्रमण' ही एक पर्वणी आहे.

फेब्रुवारी महिन्यातील डॉ. लीला पाटील यांचा 'शिक्षकांनो, मुलांना स्वच्छतादूत बनवा' हा लेख मला आवडला. तसेच डॉ. न.म. जोशी सरांचा लेख वसतिगृहातील १०वीच्या विद्यार्थ्यांलाच वाचायला लावला. शांततेने विद्यार्थी ऐकत होते. वाचून झाल्यावर चर्चा केली असता माझ्या बालसेनेने ठरविले, की भाषेची प्रेरणा देणाऱ्या लेखक मित्रांचे आम्ही मनस्वी आभार व्यक्त करतो.

कु. संगीता हनुमानसिंह बघेले
प्राचार्या, नॅशनल मिलीटरी स्कूल, अकोला

स्क्रीन टाईमचा भरमासूर

नीलकंठ गाडे, बीड : ८८३०७२३८३८

मोबाईल, टीव्ही, टॅब, संगणक अशी नवनवीन उपकरणे मोठी माणसे, मुले यांचे कामासाठी वापरणे सुरू होते आणि मग त्यांतील आभासी जगामुळे त्याचा इतर वापर करण्याची चटक लागते. जास्तीतजास्त वेळ यात जाऊ लागतो. 'स्क्रीन टाईम' वाढत चालला आहे. या वाढत्या स्क्रीन टाईमचे दुष्परिणामही तसेच आहेत. हे दुष्परिणाम व त्यावरील काही उपाय लेखक या लेखात सांगत आहे.

गरज ही शोधाची जननी आहे असे म्हणतात. मानवाच्या संशोधन वृत्तीने जग प्रचंड जवळ आल्यामुळे मानवी जीवनाच्या जगण्याचे संपूर्ण निकषच बदलून गेले आहेत हे आता नव्याने सांगायची गरज उरली नाही. या तंत्रज्ञानाचा फायदा करून घ्यायचा, की तोटा हे सर्वस्वी मानवाच्या हाती असले तरी हल्लीच्या काळात समाजमनावर याचा विघातक परिणाम होताना दिसत आहे. अगदी लहानथोरांसहित सर्व जण या छोट्या स्क्रीनला चिकटून बसलेले दिसत असतात. अनेक पालकांना आपल्या मुलांचे टीव्ही, मोबाईलचे व्यसन कसे सोडवावे याची नेहमीच घोर चिंता लागलेली असते; पण सर्वांची परिस्थिती 'कळतंय पण वळत नाही' अशीच काहीशी होऊन गेली आहे.

डिजिटल तंत्रज्ञानातील टॅक्नोसॅव्ही हा शब्द रूढ होत असतानाच आता आणखी एका नव्या शब्दाची भर पडली आहे, तो म्हणजे 'स्क्रीन टाईम'. म्हणजे काय? तर आपण किंवा लहान मुले ज्या ज्या वेळेला टीव्ही, मोबाईल, टॅबलेटसारखे जे काही गॅजेट्स (उपकरणे) असतात ज्याचा दिवस-रात्र आपल्या डोळ्यांसमोर वापर करत असतो, त्या वापरण्याच्या वेळेला स्क्रीन टाईम असे म्हणतात. मुलांचा हाच स्क्रीन टाईम वाढत चालला आहे, असे निदर्शनास येत आहे. संपूर्ण नवी पिढी या वेगवेगळ्या डिव्हाइसच्या नादी लागून वास्तविक जगाचे भान विसरायला लागली

आहे व याचा परिणाम त्यांच्या मानसिक व शारीरिक क्षमता विकलांग होताना दिसत आहेत. नात्यात अंतर वाढत चाललेय, प्रत्यक्षातले जग आणि आभासी जग यातला फरक समजेनासा झाला आहे. वास्तवातील मित्र-मैत्रिणींपेक्षा समाजमाध्यमातील मैत्री जास्त आवडायला लागली आहे. (व्हाट्सअप, फेसबुक, टेलिग्राम, इन्स्टाग्राम इत्यादी) मुलांना यापासून दूर करण्यासाठी जगभरातील पालक चिंताग्रस्त झालेले दिसत आहेत.

मध्यंतरी एक बातमी वाचनात आली होती, की इंग्लंडमध्ये नैसर्गिक शाळेचा प्रयोग सुरू केला आहे. कशासाठी? तर आपली मुले या मोबाईल, टीव्ही, संगणक इत्यादी तांत्रिक गॅजेट्सपासून जास्तीतजास्त दूर कशी ठेवता येतील व त्यांची शारीरिक व मानसिक क्षमता कशी वाढेल यासाठी तेथील पालकांनी हा नवा प्रयोग सुरू केला आहे. आपल्या मुलांना निसर्गाच्या सान्निध्यात ठेवायला सुरुवात केली आहे. मुलांची नैसर्गिक वाढ कशी होईल? दूरदर्शन, मोबाईल सारख्या आभासी गोष्टींपासून ते जास्तीतजास्त दूर कसे राहतील? यापेक्षाही निसर्ग जिवंतपणाची जाणीव करून देतो, हे शिकवण्यासाठी त्यांनी हा अभिनव प्रयोग सुरू केला आहे. कोरोना काळात घरातच अडकून असलेली सर्व मुले या तांत्रिक जगात घरात कोंडून एकलकोंडी झाली होती. त्यांना त्यातून बाहेर काढण्यासाठी अशा शाळा

सुरू कराव्या लागल्या आहेत, त्यामुळे तेथील मुलांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर सकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून आले आहे. वास्तविक हे राष्ट्र इंग्लंडसारखे जरी असले आणि आपल्यापेक्षा तंत्रज्ञानाने पुढे गेलेले असले तरी मुलांच्या निसर्गदत्त वाढीला प्राधान्य द्यायला त्यांनी सुरुवात केली आहे, असेच म्हणावे लागेल.

याउलट चित्र आपल्याकडे पाहायला मिळत आहे. गाव, खेड्यात निसर्गाच्या सानिध्यात असणारी किशोरवयीन मुले ह्या गोष्टीच्या जास्तीतजास्त आहारी गेलेली दिसून यायला लागली आहेत. कारण लॉकडाऊनच्या काळात शाळेच्या ऑनलाईन तासिकेसाठी गरीब पालक मेहनत करून महागडा स्मार्टफोन घेऊन देतात; पण त्यांच्यावर लक्ष न ठेवल्यामुळे मुले भलतीकडेच भरकटून आपला वेळ वाया घालवताना दिसू लागली. अयोग्य लिंक हाताळताना दिसत आहेत. यापलीकडे शहरातील पालकवर्ग थोडा सजग असल्यामुळे या समस्या डॉक्टर्स, कौन्सिलरकडे घेऊन जाताना आणि मुलांचे समुपदेशन करून खेळ, वाचन, आवडते छंद याकडे लक्ष वळवण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतात. पण मग याचा अर्थ यावर काहीच उपाय नाही का? तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेले टीव्ही, मोबाईल वाईटच आहे? का मग याचे कुठलेच फायदे नाहीत? असे प्रश्न निर्माण होतात; पण म्हणून आपण हा विचार केला पाहिजे, की आपण त्याचा नेमका वापर कसा करतो? यावर त्याचे फायदे-तोटे अवलंबून असतात.

उदाहरणार्थ, टीव्ही पाहताना बराच वेळेस आपल्या आवडीच्या कार्यक्रमांमुळे आपला ताण-तणाव हलका होतो. उत्तम दर्जाचे निखळ मनोरंजन व्यक्तीच्या निकोप वाढीसाठी महत्त्वाचे असते, दैनंदिन जीवनातील उदासीनता दूर करून मनाला एक चैतन्य, ताजेपणा व शरीराला उत्साह व कार्यशक्ती मिळवून

देण्याचे काम मनोरंजन करते. जगभरातील घडामोडींचे ज्ञान होते. मोबाईलमुळे आपण संपूर्ण जगाशी जोडले जातो. त्यामधून आपण अनेक गोष्टी शिकू शकतो, गाणे नाचकाम, रंगकाम, कला, योग, प्राणायाम आरोग्याशी संबंधित गोष्टी, वाचन, लेखन इत्यादी. हल्ली तर आता स्टोरीटेलसारखे ॲप पण उपलब्ध झाले आहेत. यावर असंख्य पुस्तके डाऊनलोड असतात ती आपण वाचू पण शकतो आणि ऐकू पण. फायद्याचा विचार केला तर मोबाईल म्हणजे अल्लादिनचा चिरागच. नाण्याला जशा दोन बाजू असतात तशाच यालापण आहेतच. मुले तासन्तास मोबाईल, टीव्हीसमोर बसल्यामुळे त्यांचा लठ्ठपणा वाढत जातो, चष्म्याचा नंबर वाढतो, रेटिनावर ताण पडतो. मुले अतिचंचल, हिंसक बनतात. जे पाहतात त्याचेच आपल्या दैनंदिन जीवनात अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्यात डिप्रेशन, हायपरटेन्शन अशा प्रकारचे आजार निर्माण होत आहेत. अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होत आहे. ज्या वयात इतरांशी संवाद साधून मेंदूची वाढ व विकास होतो प्रश्न विचारण्याची जिज्ञासा असते तीच येथे संपते. हे झाले शारीरिक व मानसिक परिणाम.

बऱ्याच वेळा सोशल मीडियामध्ये सायबर गुन्हेगारीसुद्धा वारंवार आढळून येत आहे. उदाहरणार्थ, क्रेडिटकार्ड, एटीएम, यासंबंधीची माहिती. ओटीपी, पासवर्ड इत्यादी खासगी माहिती नकळत वापर करताना लिंक होऊन सायबर भामट्याकडे जाते व बऱ्याच वेळेस पालकांची बँक खाती रिकामी झाल्याचे पहावयास मिळते.

मग यावर उपाय काय ?

स्क्रीन टाईम कसा कमी करता येईल? तर यासाठी पालकांनी आपल्या पाल्याला एक वेळापत्रक ठरवून दिले पाहिजे. दिवसभराचे नियोजन केले पाहिजे. उदाहरणार्थ, सकाळी उठल्यावर व्यायाम, सूर्यनमस्कार,

देवपूजा वगैरे करून त्यांना सकाळचा थोडा अभ्यास, वर्तमानपत्राचे वाचन करण्यास प्रोत्साहन द्यावे. तसेच चालू घडामोडीवर त्यांच्याशी चर्चा करावी. (शाळेच्या व्यतिरिक्त वेळेत) त्यांच्याशी गप्पागोष्टी करून त्यांचा वेळ असा जाईल, ती कंटाळणार होणार नाहीत, यांबाबतीत दक्ष असायला हवे. त्यांच्याकडून काय अपेक्षित आहे, हे त्याला सांगायला हवे. थोडक्यात त्यांना वेगवेगळे टास्क द्यायला पाहिजेत. उदाहरणार्थ गाणी गाऊन दाखव, डान्स करून दाखव, पेपरच्या वस्तू बनवून दाखव, चित्र काढून दाखव, क्ले (माती) पासून वस्तू करून दाखव. ती जास्तीत जास्त DIY (Do it yourself) KIDS बनली पाहिजेत. त्यांना आपण समजावून सांगितले पाहिजे, की तुम्हाला तुमच्या वयोगटानुसार काही गोष्टी आता जमायला हव्यात. उदाहरणार्थ झाड लावून त्यांचे संगोपन करणे, पोहायला शिकणे, सायकल शिकणे, सुईदोन्याच्या वापरापासून ते स्वयंपाक घरातील सर्व गोष्टीपर्यंत तुम्ही स्वयंपूर्ण झाले पाहिजे. म्हणजे स्वावलंबनत्वाची त्यांना जाणीव निर्माण होईल. या सर्व गोष्टींसाठी त्यांना प्रोत्साहित केले तर ती अनेक कौशल्ये आत्मसात करतील.

घरातील बैठ्या खेळांपेक्षा मैदानातील जुन्या खेळांना प्रोत्साहित करण्यास काही हरकत नाही. उदाहरणार्थ विटी-दांडू, गोठ्या, चमचा लिंबू, आट्यापाट्या, कबड्डी, खोखो, लपाछपी, आंधळी कोशिंबीर ह्या सर्व शारीरिक कसरती काळाच्या पडद्याआड जात असलेल्या खेळांना पुनरुज्जीवन मिळेल आणि शरीराला व्यायाम होऊन ते सुदृढ होण्याससुद्धा मदत होईल व त्यांचा स्क्रीन टाईमपण कमी होऊन जाईल.

मुलांना मोबाईल व टीव्ही पाहू देणे हा आपल्या दैनंदिन जीवनाचा भाग झाला आहे. तज्ज्ञांच्या मतानुसार दोन वर्षांखालील मुलांना टीव्ही किंवा मोबाईल पाहूच देऊ नये. दोन वर्षांवरील मुलांना फक्त एक तास परवानगी दिली पाहिजे. जेवढा कमी वेळ द्याल तेवढे

चांगले. त्यामध्ये मोबाईलऐवजी टीव्हीला प्राधान्य दिले पाहिजे. या सर्व कार्यक्रमांचे मॉनिटरिंग पालकांनी केले पाहिजे. काय पहावे काय पाहू नये, याबद्दल चर्चा केली पाहिजे.

द्रोणाचार्यांनी एकलव्याला धनुर्विद्येचे प्रशिक्षण देण्याचे नाकारले तरी एकलव्याने द्रोणाचार्यांचा मातीचा पुतळा बनवून धनुर्विद्या शिकून घेतली. कारण आपणच प्रश्न विचारायचे व आपणच उत्तरे शोधायची हा त्याचा दृढ निश्चय होता. गुरूच्या चरणी अढळ श्रद्धा होती. तोच विचार या विविध स्क्रीन डिव्हाइसबद्दल केला तर ही सर्व आयुधे द्रोणाचार्यांच्या त्या पुतळ्याचाच एक भाग आहेत; पण ते कसे वापरायचे हे ज्याचे त्याने ठरवायचे आहे. दूरस्थ शिक्षण माध्यमाचा हा एक नवीन भाग होऊ पाहत आहे. ज्याला आपण इंग्रजीत डिस्टन्स एज्युकेशन असे म्हणतो.

एकदा संत तुकाराम महाराजांकडे एक बाई आली व म्हणाली, “माझे मूल रोज गूळ खाते, मी रोज कुठून त्याला गूळ देणार?” उपाय करण्यासाठी आलेल्या बाईला महाराजांनी “तुम्ही माझ्याकडे आणखी आठ दिवसांनी पुन्हा या.” असे सांगून स्वतः गूळ सेवन करण्याचे बंद करून मगच त्या मुलाला समजावले. (कारण तुकाराम महाराज स्वतः जास्त गूळ खायचे), आधी केले मग सांगितले, अर्थातच आपलीच वडीलधारी माणसे या सर्व स्क्रीनचे ॲडिक्ट असतील तर मुले आपोआप स्क्रीन व्हिक्टिम होणार आहेत. थोडक्यात सांगायचे तर शेवटी तुकोबांच्या अभंगाप्रमाणे भ्रमणध्वनी म्हणजे ‘जेथे जातो तेथे तू माझा सांगाती.’

 लेखक हे लोकमान्य विद्यालय
खुंटेफळ, ता. आष्टी, जि. बीड येथे
सहशिक्षक म्हणून कार्यरत असून
सामाजिक आणि शैक्षणिक विषयावर
लेखन करतात.

E mail : gadenilu80gmail.com

महिलांचे विविध क्षेत्रांतील योगदान

तारकेश्वरी देशमुख, दिंडोरी : ७०५७१०८४२१

स्त्रीची अनेक रूपे असतात. स्त्री ही अनेक भूमिका निभावत असते. वेदकाळापासून आजपर्यंत अनेक क्षेत्रांत स्त्रियांनी आपले कर्तृत्व सिद्ध केलेले आहे. कौशल्ये दाखविली आहेत. सर्व क्षेत्रांत त्यांनी पुरुषांच्या बरोबरीने कामगिरी केली आहे. भारतामधील अशा विविध क्षेत्रांतील स्त्रियांचा त्रोटक परिचय व त्यांची क्षेत्रे याची माहिती लेखिका आपल्याला देत आहे.

सृष्टीची निर्माती स्त्री...

कितीतरी मनाची वेगवेगळी असती रूपे
काही कळायला अवघड, तर काही खूप सोपी
काहींचा भाव होता उदात्त, अन् खूप संयमी

काही होत्या उथळ, काही कर्तव्यप्रेमी
ममतेने ओतप्रोत अशा कितीतरी माताभगिनी

नमस्कार मंडळी, वरील उक्तीप्रमाणे आपण महिलांचे क्षेत्र आणि त्यांनी दिलेले योगदान यावर थोडे जाणून घेऊया. यासंबंधी सुधा मूर्ती यांचे काही विचार मला सांगावेसे वाटतात. “आम्ही आमच्या मुलांना जीवनात दोनच गोष्टी देऊ शकतो. मजबूत मूल आणि शक्तिशाली पंख. त्याच्याने ते उंच भरारी घेऊ शकतात आणि स्वतंत्ररीत्या आयुष्य जगू शकतात. एक हसवणारी, हसणारी स्मितवदना स्त्री ज्या घरात असेल, जिच्या प्रेमाची गाणी असतील, जिच्या हृदयात प्रसन्नता असेल त्या घरात एक नवा सुगंध, नवचैतन्य निर्माण होते. स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास व परिपोषण करणारे महत्त्वाचे साधन म्हणजे स्त्रीशिक्षण होय. स्त्रीशिक्षण हा कोणत्याही समाजजीवनाच्या समृद्धीचा आणि प्रगतीचा मापदंड आहे. कोणत्याही समाजाची सांस्कृतिक पातळी व देशाची प्रगती ही त्या समाजातील स्त्रियांची परिस्थिती आणि त्यांचे योगदान यातूनच दर्शविली जाते. अंधारात

बसण्यापेक्षा एक दिवा कधीही लावणे चांगलेच आणि हा दिवा स्त्रीच लावत आहे. स्त्रीच्या योगदानाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेऊ.

वेदकाळ

भारतात वेदकाळी स्त्रियांना मान होता. त्यांना मुलांच्या बरोबरीने आवश्यक असे शिक्षण मिळत असे व उपनयनाचा अधिकार होता. ब्रह्मवादिनी व सदयोद्वाहा असे विद्यार्थिनींचे दोन प्रकार होते. ब्रह्मवादिनी विद्यार्थिनी ह्या आजन्म ब्रह्मचर्य पाळून वेदविद्येचा व ब्रह्मविद्येचा अभ्यास करीत. ब्रह्मयज्ञाच्या वेळी केल्या जाणाऱ्या तर्पणात सुलभा, मैत्रेयी, गार्गी या विदुषी स्त्रियांचीही नावे आढळतात. सदयोद्वाहा विद्यार्थिनी सोळाव्या वर्षापर्यंत शिक्षण घेऊन मग अनुरूप पतीशी विवाहित होत. पती परगावी गेला असता पत्नीला यज्ञकर्म, सीतायज्ञ, रूद्रबल, रूद्रयाग यांसारखे यज्ञ करावे लागत. स्वतंत्र व सुबुद्ध स्त्रिया आपल्या अपत्यांच्या सर्वश्रेष्ठ गुरू समजल्या जात. हजार शिक्षकांपेक्षा पिता श्रेष्ठ गुरू व पित्यापेक्षा हजार पटींनी माता श्रेष्ठ गुरू समजावी.

महिला आणि शिक्षण

देशाच्या सर्वांगीण विकासातील एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे स्त्रीचे शिक्षण आहे. शिक्षणाची किमान सात वर्षे पूर्ण केलेल्या स्त्रिया आणि प्राथमिक शिक्षण

पूर्ण करू न शकलेल्या स्त्रियांच्या जननदरात मोठा फरक असल्याचे दिसून येते. 'स्त्रिया जितक्या जास्त शिक्षित असतात तितका त्यांचा गर्भारपणातील मृत्यूदर कमी होतो आणि मूल जास्त निरोगी असते.' स्त्रीशिक्षणाचे अनेक फायदे आहेत. शिक्षण प्राप्त करून स्त्रीमध्ये आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मान निर्माण होतो. आज भारत हा स्त्रीशिक्षणात नित्य प्रगती करीत आहे. भारताचा इतिहास अनेक शूरी महिलांच्या कर्तृत्वाने भरलेला आहे. घरातील चुलीपासून बाहेर निघून व्यवसाय, साहित्य, पोलिस, सैन्य, खेळ इ. क्षेत्रांमध्ये घरची कामे सांभाळत मोबाईलवर ऑनलाईन शिक्षण प्राप्त करत आहे.

सावित्रीबाई फुले यांनी शिक्षणाची ज्योत पेटवली. सावित्रीबाईंनी ज्ञानदानाचे कार्य यशस्वीपणे पार पाडले. सामाजिक क्रांतीच्या अग्रदूत लोकमाता सावित्रीबाई फुले यांनी शैक्षणिक कार्यात आमूलाग्र बदल तर केलाच; पण इतर कार्यातही मोठ्या हिरिरीने पुढाकार घेतला. केशवपन, बालविवाह, विधवाविवाह, सतीची चाल इत्यादी प्रथांविरुद्धच्या संघर्षाच्या कार्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. ७०/८० च्या दशकात शिक्षणाचे फायदे तळागाळापर्यंत पोहोचवण्यासाठी महाराष्ट्रात अनेक सामाजिक संघटना पुढे सरसावल्या. अनुताई वाघ यांच्या अंगणवाड्या, लीलाताई पाटील यांचे सृजन आनंद केंद्र, पुणे येथील अक्षरनंदन या शाळेतही विद्या पटवर्धन, सुहास कोल्हेकर, वंदना भागवत यांनी विविध प्रयोग राबवले. मेधा पाटकर, डॉ. राणी बंग, डॉ. मंदाकिनी आमटे, कुसुमताई कर्णिक, रेणु गावस्कर ही या शिक्षण क्षेत्रातील भरीव काम करणारी महत्त्वाची नावे आहेत. ब्रिटिशांच्या काळात १८४८ मध्ये पुण्यात पहिली शाळा काढणाऱ्या क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले हे नाव तर कोणीही

विसरू शकणार नाही. नवऱ्याच्या आग्रहामुळे विवाहानंतर शिकलेल्या आणि नंतर शिक्षणक्षेत्रात काम केलेल्या स्त्रियांमध्ये सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, लक्ष्मीबाई टिळक अशा अनेक सुधारकांच्या प्रयत्नातून शिक्षणाचा रथ प्रगती करत असताना अंणी बेझंट, मारिया माँटेसरी, मेरी कार्पेन्टर, ए मेनिंग, रिबेका सिमियन यांसारख्या स्त्रियांचाही मोठा वाटा आहे. आनंदीबाई गोपाळ जोशी पहिल्या महिला डॉक्टर, अवनी चतुर्वेदी, भावना कांत आणि मोहना सिंग, भारताच्या इतिहासात फायटर पायलट सुपरसॉनिक फायटर जेट विमान उडवणाऱ्या या महिला. इंदिरा गांधी देशाच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान. कल्पना चावला अंतराळात जाणारी पहिली भारतीय महिला. दुर्गाबाई कामत या पहिल्या भारतीय महिला अभिनेत्री. प्रिया जिंघन भारतीय सैन्यात भरती होणारी पहिली महिला. आदिती पंत अंटार्क्टिकावर जाणारी पहिली भारतीय महिला.

भारतातील बरेच महापुरुष घडवण्यामागील महिलांची भूमिका नेत्रदीपक आहे. यामध्ये शिवछत्रपतींच्या जडणघडणीत मोलाचा वाटा उचलणाऱ्या राजमाता जिजाऊ यांच्यामुळेच महाराष्ट्राला वैभव प्राप्त झाले. ज्ञानेश्वरी लिहिणारे ज्ञानेश्वर जेव्हा हतबुद्ध बसले होते, तेव्हा त्यांना ऊर्जा देण्यासाठी ताटीचे अभंग रचणारी मुक्ताबाई म्हणजे ज्ञानाचा उजेडच होय. या मुक्ताईला तिच्या वयाच्या १० व्या वर्षी चांगदेवासारख्या योग्यानेही गुरू मानले. नामदेवाच्या घरचे दास्यत्व पत्करलेल्या जनाबाईने संतसाहित्यात नव्या प्रवाहाची भर घातली. चक्रधरांच्या कितीतरी शिष्या ह्या महिला होत्या. सानेगुरूजी व विनोबा यांसारखी मातृहृदयी माणसे घडवण्यात त्यांच्या मातांचे योगदान नाकारता येत नाही.

कल्पना चावला व सुनिता विल्यम्ससारख्या महिलांनी अंतराळ क्षेत्रसुद्धा आपण गाजवू शकतो याची प्रचितीच दिली. किरण बेदी, नीला सत्यनारायण व आयपीएस दुर्गाशक्तीसारख्या महिलांनी पोलीस व प्रशासन क्षेत्रातील अधिसत्ता काबीज करून दाखवली. सुरेखा यादवच्या रूपाने रेल्वेला पहिली महिला मोटरवुमन मिळाली. नंतर ही परंपरा आजवर वाढत चालली आहे. पी. टी. उषा पासून सुरुवात झालेल्या खेळातील प्रगतीला उत्तरोत्तर वाढवण्याच्या कामी कर्णम मल्लेश्वरी, मेरी कोम, अंजू बाबी जॉर्ज, सायना नेहवाल, सानिया मिर्झा, मिताली राज, प्रार्थना ठोंबरे, राही सरनोबत, तेजस्विनी सावंत, कविता राऊत, ललिता बाबर, साक्षी मलिक, फोगट भगिनी ही नावे उल्लेखनीय आहेत.

नारायण मूर्तींनी इन्फोसिस ही संस्था उभी करताना सुरुवातीला त्यांना साथ देणाऱ्या सुधा मूर्ती. पेप्सीकोलाच्या सर्वोच्चपदी विराजमान होणाऱ्या इंद्रा नुयी. आयसीआयसीआय या खाजगी क्षेत्रातील सर्वात मोठ्या बँकेच्या सर्वोच्चपदी असणाऱ्या चंदा कोचर, स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या सर्वोच्चपदी असणाऱ्या अरुंधती भट्टाचार्य या सर्व महिलांनी उद्योगक्षेत्रात आपण कोठेही कमी नाही हे दाखवून दिले आहे. बर्चेद्री पाल, अरुणिमा सिन्हा, कृष्णा पाटील यांच्यासारख्या धाडसी एन्व्हेस्ट विरांगना तसेच आरती साहा व रूपाली रेपाळेसारख्या जलतरणात पारंगत असणाऱ्या कित्येक खाड्या पोहून पार करणाऱ्या महिलांनी साहसाच्या सर्व कक्षांना कवेत घेतले.

१९६६ मध्ये विश्वसुंदरी झालेली रीटा फरिया या मुंबईच्याच. मिस युनिव्हर्स २०२१ चा मिस युनिव्हर्स हा किताब भारताच्या हरनाज संधूने मिळवला. ती अवघ्या २१ वर्षांची आहे. नीरजा भनौत ही पॅन

अॅम कंपनीच्या मुंबई विभागातील विमानप्रवास सेविका होती. ५ सप्टेंबर १९८६ रोजी झालेल्या पॅन अॅम ७३ विमानाच्या अपहरणादरम्यान प्रवाशांना वाचविताना तिचा मृत्यू झाला. जीवावर उदार होऊन बुद्धिचातुर्याने तिने ४०० जणांचे जीव वाचविले आणि ते करताना वयाच्या २३ व्या वर्षी शहीद झाली. ती भारतातील सर्वात लहान वयाची अशोकचक्र हे वीरता पदक मिळविणारी महिला ठरली.

राजमाता अहिल्यादेवी, रजिया सुलताना, महाराणी ताराबाई, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, कित्तूरची राणी चन्नमा यांसारख्या महिलांनी तर पराक्रमांची सर्व क्षेत्रे गाजवून मोठा इतिहास रचला आहे.

जगातील सर्वात जास्त युवा लोकसंख्या भारतात असेल तर जगातील सर्वात जास्त कार्यक्षम तरुणीसुद्धा भारतातच आहेत. त्यांना भारतातील युवकांबरोबर आपले कर्तृत्व सिद्ध करण्याची संधी प्राप्त झाली आहे. कोणतेही क्षेत्र वर्ज्य, कमी न मानता अगदी सर्वच क्षेत्रांत महिलांचे प्रमाण वाढवणे ही तुमची, माझी व समाजाची नैतिक गरज त्याचबरोबर जबाबदारीसुद्धा आहे. हे सगळे होत असताना स्त्री-पुरुष समानतेला धक्का लागता कामा नये. स्त्री-पुरुष एकमेकांचे स्पर्धक नसून ते एकमेकांचे पूरक आहेत. शेवटी एकच -

महिलांचा करा सन्मान

देश बनेल महान

लेखिका न्यू इंग्लिश स्कूल, पालखेड
बंधारा ता. दिंडोरी जि. नाशिक या
माध्यमिक विद्यालयात उपशिक्षिका या
पदावर कार्यरत आहेत.

E mail : deshmunukhtanu1975@gmail.com

असामान्य, प्रेरणादायी कार्यकर्ती

माधुरी सोनवलकर, सातारा : ७५०७२४८६९७

‘शाश्वत’ संस्थेच्या माध्यमातून आदिवासींसाठी हिरड्याला बाजारभाव मिळवून देण्यासाठीचा लढा, स्थानिकांसह आदुण्याची देवराई वाचवण्यासाठी दिलेला लढा, सरकारच्या सेजगार हमी योजनेत पडकई समाविष्ट करण्यासाठीचे आंदोलन, हिंभे धरण आदिवासींच्या ताब्यात देण्यासाठी चळवळ, आदिवासी, वंचित स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध सातत्याने सत्याग्रह, आंदोलने करणाऱ्या आणि धास्दार लेखणीने अन्यायाला वाचा फोडणाऱ्या आजच्या दुर्गा म्हणजे कुसुमताई कर्णिक होय. सतत संघर्षाच्या धगधगत्या मशाली हाती घेऊन चालणाऱ्या या दुर्गेची सामाजिक कामाची वाटचाल अतिशय प्रेरणादायी आहे.

सामाजिक कार्याची आवड असणाऱ्या कुसुमताईचा जन्म १९३४ मध्ये मध्यमवर्गीय कुटुंबात मुंबई या ठिकाणी झाला. त्यांची मोठी बहीण अपंग होती. लहानपणापासूनच त्यांचा निर्धार होता, की सामाजिक काम करायचे. त्यांचे पती आनंद कपूर यांच्या मदतीने त्याला मूर्त रूप मिळाले. राष्ट्रीय पातळीवरच्या विविध आंदोलनांचा सखोल अभ्यास करत त्यात सक्रिय सहभाग तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळ्यांवर प्रशिक्षण घेत, परिषदांमध्ये पेपर वाचणे, चर्चासत्रांत सहभागी होणे असा तीनही अक्षांवरचा त्यांचा प्रवास थक्क करणारा आहे. सामाजिक काम लोकाभिमुख, लवचिक, पारदर्शी आणि लोकशाही पद्धतीने असायला हवे, या ठाम विश्वासाने कुसुमताई गेली पन्नास वर्षे अविरतपणे काम करीत आहेत. १९८१ पासून तर कुसुमताई कर्णिक अति पाऊस असणाऱ्या, दुर्गम, डोंगर-दऱ्यांच्या भीमाशंकरच्या परिसरात काम करीत आहेत. काही भागांत घनदाट जंगल आहे. काही ठिकाणी एस.टी.पण जात नव्हती तिथे मैलोनूमैलांची पायपीट करत जंगलातून मार्ग काढत कुसुमताई आदिवासी पाड्यावर जात होत्या. तिथल्या लोकांचे जगणे समजून घेण्यासाठी बायांबरोबर पाण्याचे हंडे डोक्यावर आणत होत्या. शेताच्या कामातही मदत करत होत्या. इतकेच नव्हे तर त्यांच्याबरोबरच दोन घास खात होत्या. मात्र त्याच वेळी ‘उपडी पासली’ म्हणजे घरात खायला काही नाही

म्हणून दोन तांबे पाणी पिऊन पोटाला पदर गुंडाळून उपडे झोपल्याने भूक लागत नाही, असे तिथल्या बायांनी सांगितल्यावर मात्र त्यांची झोप उडाली. यांच्या भुकेचं निवारण झालंच पाहिजे, हा ध्यास त्यांनी घेतला आणि त्यातून उभारलेल्या शाश्वतच्या कामातून हजारो आदिवासींच्या भुकेला आधार मिळाला आहे. या शाश्वतची स्थापना करण्यात कुसुमताई यांच्याबरोबरीने त्यांचे पती आनंद कपूर होतेच, शिवाय महादेव कोळी, कातकरी, ठाकर आदी समाजांचे स्थानिक कार्यकर्तेही होते.

१९८३ मध्ये हिरडा उत्पादनाचा प्रश्न बिकट बनला. आदिवासींसाठी हिरडा हे पैसा मिळवण्याचे महत्त्वाचे जंगल उत्पादन. शासकीय अधिकारी आणि व्यापाऱ्यांच्या संगनमताने हिरड्याच्या भावाचे खेळ खेळत आदिवासींची लुबाडणूक केली जात होती. २०-२५ फूट उंचीच्या हिरड्याच्या झाडावर चढून १०-१५ किलो बहुगुणी हिरडा गोळा करून खाली उतरणे जोखमीचे काम असते. हिरडा तुडवून, वाळवण्याचे कामही जिकिरीचे; पण त्याचा दर आदिवासींना फक्त १-२ रुपये किलो मिळत होता. हा हिरडा सरकारी महामंडळाला विकून आदिवासींना रास्त दर मिळालाच पाहिजे, या मागणीसाठी कुसुमताई यांनी घोडेगावला तहसिलदार कचेरीसमोर आंदोलन, उपोषण केले. त्यातून हिरड्याला बाजारभाव मिळाला. या वेळी किसान सभेने केलेल्या रास्ता रोकोत

कुसुमताई सह अनेक आदिवासी सामील झाले. त्यातून ते धीट बनले, अन्यायाविरुद्ध जागे झाले.

१९८४ मध्ये आदुण्याची शेकडो वर्ष पारंपरिक पद्धतीने जतन केलेली देवराई तोडण्याचा घाट घातला जात होता. 'ब्रूर कुन्हाडा चमकेंगे। हम पेडोंसे चिपकेंगे।' अशा घोषणा देत झाडांना मिठ्या मारत ठेकेदारांच्या कुन्हाडीपासून झाडांना वाचवणाऱ्या चिपको आंदोलनाची पुनरावृत्ती आदुण्याच्या देवराईत झाली आणि देवराई वाचली. ही देवराई म्हणजे एक घनदाट आणि जैवविविधतेने नटलेला संपन्न भाग. हे सर्व कुसुमताई यांनी 'शेवटची वेल सुकते आहे' आणि 'Death Knell of a Sacred Grove' या त्यांच्या गाजलेल्या लेखातून राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पोहोचवले.

जागतिक पातळीवर चर्चितल्या गेलेल्या नर्मदा बचाओ आंदोलनात कुसुमताई यांचा सातत्यपूर्ण, सक्रिय सहभाग होता. मेधा पाटकर यांचे नेतृत्व बघून प्रेरणा मिळाली, असे त्या कृतज्ञतेने नोंदवतात. धरणग्रस्तांना देशोधडीला न लावता मूळ वसतिस्थानात सन्मानाने आणि समृद्धीने जगता यावे म्हणून शाश्वत संस्थेने अभिनव उपक्रम हाती घेतले. गाळपेर शेतीचा उपक्रम आदिवासींची भूक भागवायला उपयोगी पडला. ही जमीन सरकारी मालकीची असल्यामुळे शेती करण्याच्या हक्कासाठी सरकारशी संघर्ष करावा लागला. दुसरा उपक्रम पडकई! तीव्र डोंगर उतारावर शेती करण्यासाठी दगडाचे बांध घालून लहान लहान भातखाचरे तयार करण्याचे काम खूप कष्टाचे. एकट्यादुकट्याला न जमणारे हे काम भीमाशंकर भागात सामूहिकपणे सुरू आहे. त्याला स्थानिक भाषेत 'पडकई' म्हणतात. सरकारच्या रोजगार हमी योजनेत पडकई समाविष्ट करण्याचे शाश्वतचे काम देशपातळीवर नावाजले गेले. यातून शेकडो आदिवासींना रोजगार मिळाला.

तिसरा नावीन्यपूर्ण उपक्रम म्हणजे धरणाच्या पाण्यात सुरू केलेली मत्स्यशेती! यासाठीचा लढा खूप गाजला. २००५ मध्ये डिंभे धरण ठेकेदाराच्या ताब्यात होते. या धरणामुळे जमीन-घरे गेलेल्या आदिवासींना

रोजीरोटी मिळणे हा त्यांचा हक्क होता. यासाठी कुसुमताई यांच्या पुढाकाराने स्थानिकांनी आंदोलन केले. विभागीय आयुक्त प्रभाकर करंदीकर यांनी हा प्रश्न धसाला लावायला मदत केली. नंतर डिंभे जलाशय श्रमिक आदिवासी मच्छीमार सहकारी संस्था, स्थापन झाली आणि एकोणीस गावच्या आदिवासींच्या ताब्यात हे धरण दिले गेले. १९९५ मध्ये भीमाशंकरचे जंगल अभयारण्य म्हणून जाहीर झाले. त्यामुळे स्थानिकांचे विस्थापन होणार म्हणून कुसुमताईंच्या नेतृत्वाखाली गावकऱ्यांनी लढा पुकारला. नंतर कुसुमताईंनी अभयारण्यात काम करणाऱ्या इतर कार्यकर्त्यांबरोबर चार अभयारण्य परिषदा घेतल्या. 'लोक विरुद्ध अभयारण्य' हे समीकरण राष्ट्रीय पातळीवर बदलून 'लोक आणि अभयारण्य' हे नवे समीकरण तयार करण्यात कुसुमताई यांचा मोलाचा वाटा आहे.

तीन वर्षांपूर्वी आनंद कपूर यांचे आकस्मिक निधन झाले. वयोमानपरत्वे कुसुमताईही निवृत्तीच्या मार्गावर आहेत. मात्र, बुधाजी डामसे यांच्या नेतृत्वाखाली मीरा दांगट, प्रतिभा तांबे, सुलोचना गवारी, नामदेव भांगरे, मोतीराम गेंदगे, अशोक काळे, सायरा पठाण, सुगंधा डामसे, बबन मावळे, विठ्ठल आसवले, ताई लोहोकरे, तेजश्री आदी कार्यकर्ते शाश्वत संस्थेचा कामाचा डोलारा पेलण्याचा प्रयत्न करताहेत. अर्थात त्यामागे आहेत ते कुसुमताई यांचे अथक परिश्रम! आता त्यांचे सारे लक्ष वेगळ्याच कामावर एकवटले आहे. भारतीय वनाधिकार कायदा हा आदिवासी, वनवासी यांच्यावर झालेला ऐतिहासिक अन्याय दूर करणारा कायदा आहे. त्यासाठी लढते रहेंगे ही जिद्द वयाच्या चौऱ्याऐंशीव्या वर्षीही मनात जागी ठेवणाऱ्या जिंदादिल कुसुमताई यांच्या कामाला सलाम! ...

 लेखिका जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा, धुळदेव, तालुका फलटण जिल्हा सातारा येथे अध्यापन करतात.

E mail : madhuriksonwalkar@gmail.com

Know Your Food

Dr. Pradnya Borkar, Mumbai : 9819225278

If you want to stay healthy and fit it is necessary to develop awareness regarding what you eat and which food items are essential for the body. In this article the writer has given a clear idea of the basic food groups essential for human body and how to make healthy food a part of our daily routine.

"Anna he purna bramha" it means food is next to God. Food is the necessity of life. It is part of our existence. Every child should have access to good food, one that nurtures, protects and nourishes the child. In the modern age we tend to move away from our traditional food practices and attempt to follow the Western practices. This has created a confusion in the minds of parents as to what exactly is good for their child's development and well-being. It is necessary to understand the requirement of our child or else, he / she may become malnourished or obese. Let us briefly look into it.

Food is made up of Nutrients. Nutrients are components in the food that are needed by the body, in adequate amount, to grow, reproduce and lead a normal life. By nutrients I mean Carbohydrates, Protein, Fats, Vitamins, Minerals and Water. Carbs, proteins and fats are called 'macro nutrients' because our body needs them in larger quantity and vitamins and minerals are called 'micro nutrients' because they are needed in smaller quantity.

Why are they essential?

* Carbohydrates – Provide energy to our body needed for normal day-to-day - functioning. They are stored in our body. * Proteins - They are called "building blocks of life" and are essential for growth, building and repair of our tissues (muscles). * Fats

– They are essential to meet the energy requirements and are required not only for optimum health but also for the sustenance of life itself. They are stored in our body. * Vitamins and Minerals - They play an extremely important role as catalysts, co-enzymes, co-factors of our metabolic reactions. They do not provide our body with any energy or calories but they are important so that we can use our calories well. Vitamins consist of Vitamin A, B, C, D, E, B12, K. Minerals include Calcium, Iron, Zinc, Selenium, Chromium, Magnesium, Manganese, Copper, Potassium, Sodium, Iodine and Chloride. * Water - Water is the forgotten nutrient. It is the primary transporter of nutrients in our body and is essential for carrying out various functions in our body. Less intake of water can cause pressure on kidneys, lungs and heart. Apart from quenching our thirst one should consciously drink water. It can be consumed in the form of plain water, lukewarm water (In fact, it is recommended to start our day with lukewarm water.) sherbets, panha, juices, chaas (buttermilk) etc.

None of these nutrients can work in isolation and they all need to be present in our diet in the desired quantities. This is only possible when we have a "well rounded diet" or a "balanced diet".

So, what is a 'Balanced Diet'? A Balanced Diet is a diet that contains adequate amount of all the necessary nutrients required for a healthy growth.

Other obvious question that comes to our mind is "how / from where do we get all these nutrients?", and the answer is, "by including the essential food groups in our daily food intake"

So, now let us look at some of these essential Food groups, the 'what', 'why' and 'how' of it, in detail:

Food Group

Cereals

e.g.: Rice, Wheat, Ragi, Oats, Jowar, Bajra, Corn, Millets

Importance

* They are good source of energy (carbohydrates) and except rice they lack lysine (amino acid) • Ragi is a good source of calcium

How to Consume

* Poli (Chapati), * Bhaat (Rice) * Bhakri, * Ladoo * Dahi bhaat (Curd rice) * Kanji, etc

Recommended • 3-4 servings per day

Pulses and Legumes

e.g.: Beans, Chole, Rajma, Chana and all dals like Toor Dal, Masoor, Moong, Urad

Importance

* They are very good source of protein specially for the vegetarians. * They lack vitamin A and C so via process of germination of pulses we can increase the Vitamin C levels in them.

How to Consume

* Varan, Amti, Sambhar, Soup, Khichadi, Usal, Dosas, Ghavan, Dal, ladoo Idli, Chila, Chutney, etc.

Cereals and Pulses combo provides a good biological value protein e.g. Khichadi - Dal and Rice, Idli - Dosa, Sambhar and rice etc.

Recommended

* 3-4 servings per day

Vegetables

e.g.: Green leafy vegetables, Roots and tubers, different types of colourful vegetables

Importance

* Green leafy, Dry sabji vegetables are good source of vitamin B, K, C, carotene, iron, calcium. * Roots and tubers are good source of carbohydrates and contain vitamins and minerals.

How to Consume

Dry Sabji, Gravy sabji, Koshimbir, Bharit, Paratha, Pulav, Halwa, etc.

Recommended

4-5 servings per day

Fruits

e.g. Seasonal fruits from local produce and of different colours.

* They are good source of Vitamins, Minerals and fibre. * Green, yellow and orange fruits like mango, kiwi and papaya contain beta-carotene. * Amla, citrus fruits and guava are rich source of Vitamin C. * Dried fruits like dates, dried figs, black currants supply iron * Banana and jackfruit are good source of energy.

How to Consume

Eat fruit as whole and not in form of juice, It should be eaten as a meal.

Recommended

2-3 servings per day

Milk and Milk products

e.g. : Milk, Curd (dahi-homemade), Chaas (Made from homemade Dahi), Paneer.

Importance

Milk is a good source of protein, calcium and vitamins.

How to Consume

Daily at least 1 glass milk (220 ml) is recommended, Shikran Poli, Kheer, Sheera, Shrikhand, Paneer paratha, Paneer Bhurji, Paneer Subji, Kadhi etc.

Recommended

2-3 servings per day

Egg / Chicken / Fish

Importance

* Eggs supply good quality protein, vitamins and fats. * Fish and chicken are also good source of protein and vitamins.

How to Consume

Eggs for breakfast/lunch/dinner/snack, boiled egg, egg bhurji, egg gravy, omelette, fish/Chicken gravy can be eaten along with rice/roti/bhakri/paratha, fish/ grilled chicken.

Recommended

Eggs - 5-6 times a week, Fish / Poultry - 3-4 times a week.

Fat / oil present in food we eat such as seeds, nuts, pulses, eggs, chicken, fish etc.

Importance

Fats is a good source of energy. It is also required for absorption of 'fat-soluble vitamins'

How to Consume

Use only filter Oil, (no refined oils) Ghee can be used for cooking also, Nuts can be used in making ladoos, sheera, Kheer and homemade sweets.

Recommended

Oil 3-4 tsp per person per day., Nuts and

Dry fruits:Child's firstful daily.

Sugar

e.g. : Sugar, honey, jaggery, conconut sugar, palm and date sugar

Importance

It is concentrated source of energy. Jaggery provides a little iron too.

How to consume

Sherbets, Ladoos, Halwas, Sheera, Sugarcane juice, Lassi, Traditional sweets etc.

Recommended

2-3 tsp per person Per day

Now that we know what a balanced diet is, what the Food groups are etc, let us look at some quick tips / dietary secrets, which will help you develop healthy food habits easily:

* Consume 4 meals a day - Breakfast, lunch, snack and dinner. * Every Meal should have. * $\frac{1}{4}$ Proteins (in form of legumes, pulses / egg / fish / chicken) + * $\frac{1}{4}$ Vegetables + * $\frac{1}{4}$ Healthy fats (in form of filtered oil, ghee, nuts, seeds) and Fruits + * $\frac{1}{4}$ Whole carbohydrates (in the form of Cereals) * Start your day with lukewarm water. Within 15 mins of waking up have a fruit / nuts / breakfast * Breakfast is most important meal of the day and should not be skipped. * It should be freshly made for example: Poha, Upma, Dalia, Idli, Dosa, Sheera, Thalipeeth, Sabudana Khichadi, Chilas, Parathas, Fruits, Milk etc. (avoid any packaged food for breakfast)

Even for kids having morning school, see to it that they have a good breakfast before going to school. Empty stomach will keep the child dull, inattentive and tired which will affect the performance of the child in school.

Lunch and Dinner should typically contain Roti / Bhakri / Poli / Paratha / Dosa / Rice+ Sabji + Dal / Sprouted beans gravy / Kadhi + Raw salad / Koshimbir / Bharit + Curd / Chaas.

Snack time should consist of Fruits / sandwich / Sheera / Bhel / nuts and dry fruits or any other homemade snacks.

Through the variety of food items, try to put up a rainbow of colours on your plate, as different colours are rich in different phytochemicals found in edible plant foods. They act as antioxidants that prevents unstable molecules or free radicals from damaging the cells in human body.

Apart from adequate and balanced food intake, physical activities and outdoor games are also very essential. They contribute to acquiring peak bone mass and bone mineral density. Physical activities here mean indulging yourself in the game of your choice (cricket, football, hockey, wholleyball, basketball, badminton, tennis, aerobics, kho kho, kabadi etc.) or you can simply play outdoor with friends.

Make the meal time as relaxed as possible without distraction (such as television, mobile etc.) make it a happy family get-together.

Fruits should not be consumed after lunch or dinner. It should be consumed as a complete meal or as an evening snack or mid-morning snack item. Don't substitute fruit with fruit juice (it may contain only sugar)

Have dinner at least 2 hrs. before your bedtime and have regular fixed meal times.

Sometimes, you we will be tempted to eat outside food. It's absolutely all right to indulge yourself once in a while in eating out, but plan the

number of times you are going to eat out in a month and while choosing your outside food menu, choose smartly keeping in mind the above knowledge of nutrients, food group etc. (Instead of having outside food you may even try making those dishes at home!)

Instead of eating chips and wafers eat homemade snacks (homemade chivda, chakli, laddoo, chikki etc.); as outside snacks contain unhealthy fats, and other ingredients.

Beware of marketing gimmicks - Whenever you purchase outside packaged food check the labels behind and see to it that there are no hidden ingredients for example whole wheat bread contains 'Refined whole wheat' as the first ingredient - this is nothing but maida in disguise and maida in excess quantity is not recommended. In case of Juices, the ingredients could be 'fruit concentrate' (it's not real fruit), 'sucrose' is nothing but sugar. In case of Snacks, 'Hydrogenated fats' are nothing but unhealthy fats. So, buy smartly and cautiously!

Our children are the future of our nation. Technology has given them immense opportunity to make progress in every field and make world a better place. So it is necessary that they remain hale and hearty and not strive against lifestyle induced health issues!

Eat Smart, Be Smart...

Take care, Stay safe and Healthy!

 लेखिका आहारतज्ज्ञ व पोषणतज्ज्ञ
म्हणून कार्य करतात. शाळा व विविध
स्तरावर मुक्त मार्गदर्शक म्हणून
समुपदेशन करतात.

E mail : pgborkar@gmail.com

Hybrid Teaching

Jagdish Kumbhar, Karad : 9762275464

NEP..... New circumstances and realities require new initiatives. The recent rise in epidemics and pandemics necessitates that we are ready with alternative modes of quality education whenever and wherever traditional and in person modes of education are not possible. In this regard, the National Education Policy 2020 recognizes the importance of leveraging the advantages of technology while acknowledging its potential risks and dangers' Addressing the issue the writer has discussed the techniques of Hybrid Teaching in this article.

Introduction

The corona virus outbreak is the biggest crisis after the World War II . The crisis has affected all aspects of human life. There are no medicines available to cure the disease, so the only option now is to take preventive measures. Many countries have also closed educational institutions to prevent corona. According to a UNESCO report, in April 2020, 1.5 million schools are closed in India. As a result, 26 crore students and 89 lakh teachers are sitting at home, while 50,000 institutions of higher learning are closed and 3.70 crore students and 15 lakh college teachers are sitting at home.

The disruption in education is depriving children of their right to education. Many countries have initiated distance learning, use of information technology, YouTube, multimedia, mobile phones, e-library, television etc. so that children's education is not disrupted immediately. The use of technology helped teachers to shift the paradigm from traditional class to online class.

The use of technology can effectively deal with challenges, encouraging both teaching and learning, provides flexibility in education. The evolution of the digital learning platforms influenced the learners and forced the teachers to put the traditional method in the back seat. However there are demands for both traditional and technology-based learning methods. As a result of this the art of combining digital learning tools with more traditional classroom face to face teaching gave birth the too the terms like blended learning, hybrid learning.

Hybrid Learning -

During the pandemic, the use of new information and communication technologies (ICT) increased a lot. Due to this the whole educational system has undergone dramatic changes. The use of technology altered the approaches and methods of teaching and learning. Curtis J. Bonks proclaims in his book "Anyone can now learn anything from anyone at anytime."

As the lockdown eased the schools reopened with certain limitations. The number of students has been reduced. The teaching learning

process has been adversely affected. Half of the students are on-campus, while the other half is working online . This creates many problems for the teachers during the classes.

As the Teaching and learning focuses more on the learner and his needs , a lot of interactions are expected in the classes during English language lessons. The teacher has to maintain the balance between face to face class and virtual class so that he can give them the real life experience. Learning a language means acquiring the basic skills of language e.g. LSRW. Here the teacher has to think about his teaching techniques so that the students can get ample opportunities to acquire these basic skills of language.

What is hybrid learning?

Hybrid learning is an educational model where some students attend the class in person, while others join the class virtually from home. Teachers teach remote and in-person students at the same time using different IT tools like camera, mike etc. Truly speaking a lot of planning is needed to ensure that hybrid teaching works well, allowing its two formats to capitalize on each other's strengths. Hybrid teaching learning is an innovative use of technology.

What are the Challenges ?

- * The teacher must be a multi-skilled person.
- * The teacher has to redesign the textbook according to the online lessons.
- * The teacher should have a strong technical skill and confidence to use it.
- * It is a time consuming process hence it needs proper planning and set up.

During this past year, the pandemic has shaped my teaching. When the lessons were fully online, I had to learn new strategies for keeping my students motivated and engaged . Now we have students online and in person, I have to teach them in both ways at the same time. Let them know about the new normal together.

Face to face teaching and learning does have some advantages like immediate and real time engagements of the students, group-work , live interactions , discussions .But on the other hand online teaching and learning also has advantages allowing students independent exploration , collaborative learning , use of information and technology skills, and content mastery. Students can watch the time slot videos and read articles again and again to reinforce conceptual familiarity, complete assignments in the time slot and place that best suit their individual needs. Both formats have their own pros and cons ,we can not replace online for face to face but combining the two into a single experience can create powerful learning opportunities.

Hybrid Teaching Tips

1. Plan your lesson in advance, know your strengths and weaknesses
2. Don't overwhelm the process with tech tools.
3. Integrate the online and the in-person.
4. Be open to feedback, and really learn from your student's experiences.
5. Learn from other teachers as well.
6. Use a synchronous learning to maximize the effect of learning.

Here are some things that I did and am still doing to enhance my teaching and students' learning.

* I am using Zoom and Google Meet to mix the online students with the in-person students.

* I created my own video lessons. I started my own You Tube channel where my students are getting the resources for learning. My students are replaying the videos to get the concepts clear. Videos are also helpful. My students are using these videos as a resource when they were absent in the class.

* Sometimes I share the video recording of the zoom meeting with my students.

* Google Classroom is another way to interact with the students. I have created some google docs so that they can work collaboratively.

* Google Slide and PPT presentations are some other ways to communicate with students.

* Newly developed work-sheets are really helping the students to get their concepts clear. e-learning, web apps like Storybird , Kahoot, Quizlet are really helpful in learning a language.

I have started some activities for my English classes

1. One minute talk – where students will share his or her own experience in his or her own words. 2. Describing a picture or a photo - Here students talk or write about the shape size, appearance and actions, depicted. 3. Using You Tube videos creatively - show them the video and ask students to share their views. It is for speaking skill. 4. Listen and draw can be a handy activity for lower classes. It is for listening skill. 5. Daily two words – this activity is helping them to use the given words creatively.

What my students get from it

1. Independent learning 2. Variability in learning 3. Can learn at his own pace 4. Get a chance to use language outside the classroom 5. Get a chance for Self evaluation

Truly, we have the opportunity to adapt teaching to the new normal. We're educating students who are far away from the classroom, and we are finding ways to connect them with the students who are there with us in the school. As long as teachers, students, and parents keep working together, we can discover how to better adapt to these unaccustomed and unusual times 'the new normal'.

Conclusion -

If education is truly life-giving, education should awaken young minds. We should give them the mental strength to face the crisis created by Covid 19. Teachers should understand their problems and doubts by creating a rhythmic regular dialogue with the students. "Keeping a distance" has become the new password. In such a situation we must work together. We as teachers should connect our teaching methods with existing questions and problems. It is important to note that completing the course at the given time, is not meaningful teaching or learning, the futility of book knowledge has been proven, hence teaching 'the art of living' itself will be a more meaningful education.

 लेखक स्व. स. की. लाहोटी
कन्याशाळा, कराड जि. सातारा येथे
अध्यापनाचे कार्य करतात.

E mail : ashkumbhar66@gmail.com

लेखनासाठी आवाहन - लिहिते व्हा !

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळातर्फे दर महिन्याला 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक प्रकाशित केले जाते, हे आपणास विदित आहे. शिक्षणातील बदलत्या विचारप्रवाहांचे अद्ययावत ज्ञान देणारे 'शिक्षण संक्रमण' हे राज्यमंडळाचा आरसा आहे.

'शिक्षण संक्रमण'मधून अभ्यासू शिक्षक, लेखक यांचे उत्तम, वैचारिक साहित्य प्रसिद्ध केले जाते. या अंकांसाठी विद्यार्थी, पालक व शिक्षकांना साहित्य पाठविण्याचे आवाहन करण्यात येत आहे. शिक्षक कुशल अध्यापक, अनुभवी, व्यासंगी, बहुश्रुत आहेतच. शिक्षकांनी शालेय विषयाशी निगडित, विद्यार्थी व शिक्षकांना प्रगल्भ करणारे, त्यांचा गुणात्मक विकास करणारे आपले स्वलिखित साहित्य अंकासाठी पाठवावे. ते 'शिक्षण संक्रमण'च्या अंकात प्रकाशित केले जाईल. पुनर्रचित अभ्यासक्रम, मूल्यमापन पद्धती, विषयनिहाय पाठ्यपुस्तकातील आशय, अध्यापन पद्धती, शालेय उपक्रम या विषयांवर आपले विचार व्यक्त व्हावेत. अर्थात याशिवायही शिक्षक व विद्यार्थी यांचे शालेय हित लक्षात घेऊन शैक्षणिक विषयावर लेख पाठवावेत; त्यांचे स्वागतच होईल.

आलेल्या लेखातून निवडक लेखांवर, संपादक मंडळाकडून आवश्यक ते संस्कार करूनच लेख प्रकाशित केले जातील, याची लेखकांनी नोंद घ्यावी.

लेखन करताना काही बाबी विचारात घेणे महत्त्वाचे आहे -

- * लेख स्वतः लिहिलेले असावेत.
- * विविध मान्यवरांच्या आत्मचरित्रातील उतारे असू नयेत.
- * स्वतः केलेले किंवा शाळेत योजले जाणारे उपक्रम, त्यामुळे विद्यार्थ्यांना झालेला फायदा व त्यातून इतर शिक्षकांना मिळणारे मार्गदर्शन यावर लेख असावेत.
- * आपल्या अध्यापनाच्या विषयातील महत्त्वाच्या घटकांवर आधारित लेख असावेत. आपण अध्यापन करताना एखाद्या घटकातील महत्त्वाच्या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणारे असावेत.
- * विषय समृद्धीकरण करणारे लेख असावेत.

उपरोक्त 'शिक्षण संक्रमण' मासिकासाठी साहित्य "सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, सर्व्हे नंबर. ८३२ - ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटच्या मागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००४" या पत्त्यावर पोस्टाने, इमेलद्वारे (e-mail - secretary.stateboard@gmail.com) अथवा हस्तपोहोच पाठवता येईल. साहित्यासोबत लेखकाचे कव्हरिंग लेटर पाठवावे, त्यामध्ये 'लेख शिक्षण संक्रमण अंकात छापण्याविषयी' उल्लेख करून लेखकाचे संपूर्ण नाव, पूर्ण पत्ता, मोबाईल क्रमांक, इमेल- आय.डी., शाळेचे/कार्यालयाचे नाव व पत्ता इत्यादी माहिती देण्यात यावी.

(डॉ. अशोक भोसले)

सचिव

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ
भांबुर्डा, शिवाजीनगर,
पुणे - ४११ ००४

शिक्षण संक्रमण - एप्रिल २०२२ (५१)

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th March, 2022
Date of Posting - 26th March, 2022
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/20 21 - 2023

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/20 21 - 2023)

शिक्षण संक्रमण अंकासाठी ऑनलाईन सुविधा

अॅड्रॉईड ॲप – मोबाईलच्या गुगल Play Store वर
Shikshansankraman सर्च करून डाऊनलोड करा.

वेबसाईट – <http://shikshansankraman.msbshe.ac.in>

- * अंकाची वर्गणी ऑनलाईन 'वेबसाईट' किंवा 'अॅप' द्वारे भरा.
- * अंकासाठी लेख 'वेबसाईट' किंवा 'अॅप' द्वारे पाठवा.
- * अंकाच्या मुखपृष्ठासाठी चित्र 'वेबसाईट' किंवा 'अॅप' द्वारे पाठवा.
- * ऑनलाईन प्रतिक्रिया पाठवा.

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,

स.नं.८३२-ए, फायनल प्लॉट नं १७८, १७९

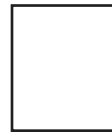
बालचित्रवाणीजवळ, आचारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्गे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४

दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७

ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com

वेबसाईट: <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in>

stamp

प्रति _____

